Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETE

SZERKESZTETTE

Benkő Loránd

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1967

HANGTÖRTÉNET

A) ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

1. A hangváltozások különféle jellegűek lehetnek, bennük különböző törvényszerűségek érvényesülhetnek.

A régi *talám* > mai *talán* átalakulásban *m* > *n* változást látunk. Ez a változás azonban csak erre az egy (legföljebb egy-két) szóra jellemző, hasonló fonetikai helyzetben levő *m*-ekkel kapcsolatban egyáltalában nem általános (pl. a *vám*-ból nem lett **ván*, a *lám*-ból **lán*, a *tálam*-ból **tálan* stb.), azaz a szóvégi *m* általában megmaradt változatlanul. Az ilyen, csak egyes elszigetelt esetekben mutatkozó változásokat szórványos vagy sporadikus változásoknak nevezzük.

Vannak azonban egészen más természetű hangváltozások is, melyek szinte a törvényszerűség jellegével bírnak. Például a mai *-ít* igeképző az ómagyar kor végén *-ojt*, *-ëjt*, *-ujt* stb. alakban jelentkezik: *fordojt*, *tanojt*, *szabadëjt*, *erősëjt*, *tisztujt* stb. Ezekből a képzőkből a nyelvterület egy részén *-ít* lett (és ez ma az irodalmi alak is), más részén *-ét* (ez nyelvjárási szinten maradt). De nemcsak ebben a képzőben viselkedik így ez a magánhangzó + *j* — pontosabb fonetikai átírásban magánhangzó + *i̯* — hangkapcsolat, azaz kettőshangzó. Így az egykori *këjk (këik)*-ből *kék* ~ *kík* lett, a *mezëjtelen (mezëitelen)*-ből *mezítelen* ~ *mezételen*, a **messzëi* + *rëá*-ból *messzire* vagy *messzére* stb. Látjuk tehát, hogy a magánhangzó + *i̯* kettőshangzó általában, legalábbis az esetek túlnyomó nagy részében *í*-vé vagy *é*-vé lett. Nem kivételtelen ugyan ez a változás, hiszen ma is van a *szakít* mellett *szakajtó*, és *szalajt*, *hullajt* alakok élnek irodalmi és köznyelvünkben is, sőt a *mezítelen*-nek is fönnmaradt *mezejtelen* változata. Ezeknek a kivételeknek a száma azonban elenyésző csekély az *í* ~ *é*-vé való fejlődéssel szemben (kivéve az egytagúakban a szó végén jelentkező ilyen kettőshangzókat, mint *haj*, *vaj*, *baj*, *zaj*, *háj* — de *hízik* —, *váj*, *új* stb., ilyen fonetikai helyzetben viszont a kettőshangzó megmaradása szabályos). Az ilyen jellegű hangváltozásokat, melyek az azonos fonetikai helyzetben (pl. szó elején, két magánhangzó közt, szó végén, egytagú szóban, veláris hangok előtt stb.) levő egynemű hangok jelentékeny részét érintik és egyöntetűen módosítják, hangfejlődési tendenciáknak vagy szabályos hangváltozásoknak nevezzük.

Ezek a tendenciák olykor teljes, 100%-os eredményűek, azaz kivétel nélkül minden egyes esetben végbementek. Így például az *ly* hang a magyar nyelv-

terület nagy részén minden egyes esetben *j*-vé vált, csak a helyesírás őrzi az egykori ejtés emlékét (meg egyes nyelvjárások): *folyik, ilyen, moly, súly, mély, gally* stb., a kiejtésben *fojik, mijen, moj, súj, méj, gajj* stb.

Máskor e tendenciák — mint a fentebbi példákon is láttuk — csak az esetek túlnyomó részében valósultak meg. E nagyfokú törvényszerűség miatt régebben h a n g t ö r v é n y e k n e k nevezték őket, s ezzel a műszóval még a mai szakirodalomban is gyakran találkozunk. Az újgrammatikusok például azt tartották róluk, hogy kivételtelenek, minden egyes esetben eredményesek. Hasonlították őket a természeti törvényekhez, azzal a fenntartással, hogy míg a természeti törvények minden időben és helyen érvényesek, a hangtörvények csak bizonyos térbeli és időbeli korlátok között. Tehát például míg a víz egy atmoszféra nyomás alatt 100 °C-on mindenütt forr, és minden időben forrt és forrni fog, az *ly*-nek említett *j*-vé való fejlődése csak a magyar nyelvterület egy részén ment végbe, megmaradt az *ly* a palóc föld jelentékeny részén, a Dunán túl pedig nagy területen *l*-lé lett (más nyelvek *ly*-féle hangjáról nem is beszélve). És nem is volt e változás minden időben érvényes, hiszen csak a XV. századtól kezd az *ly j*-vé válni. Vagy például a finnugor **t* hangból bizonyos fonetikai helyzetben *z* lett a magyarban, így *száz, ház, kéz, fazék* szavaink és sok más hasonló a többi finnugor nyelv tanúsága szerint eredetileg a *z* helyén *t*-vel hangzottak (vö. f. *sata, kota, käte-, pata* stb.): egy bizonyos idő múlva azonban ez a „törvény" erejét vesztette, s így például a XI—XII. században nyelvünkben meghonosodó, szláv eredetű *patak* szónak és sok más hasonlónak ugyanolyan helyzetben levő *t*-je már nem vált *z*-vé. Az úgynevezett hangtörvényeknek tehát időben alsó és felső határaik vannak. A térbeli és időbeli határok kétségtelenül jellemzők a szabályos hangváltozásokra, azonban — mint a magánhangzó + *i* fejlődésének a példáján láttuk — még ezeken a korlátokon belül sem beszélhetünk kivételtelenségről. Éppen a magyar nyelvben aránylag ritkák a 100%-os érvényességű hangváltozások; ezért helyesebb, a tényeknek jobban megfelel inkább csak hangfejlődési tendenciákról beszélnünk, azaz bizonyos szabályosságról igen, de nem szigorú újgrammatikusi értelemben vett törvényekről. Az eredeti hang megmaradását visszaütésnek (regressziónak) is nevezzük.

A hangfejlődési tendenciák, melyek nagyszámú szónak, toldaléknak a hangzását módosítják, a nyelv alakulásának kétségtelenül sokkal fontosabb tényezői, mint a szórványos változások, noha ez utóbbiak sem hanyagolhatók el a nyelv történetében. Itt azonban, ahol kénytelenek vagyunk a legfontosabb tényezőkre szorítkozni, főleg a hangfejlődési tendenciákkal fogunk foglalkozni.

2. A hangváltozásokat más szempontból is föl lehet osztani. Így beszélhetünk f ü g g e t l e n, s p o n t á n v á l t o z á s o k r ó l, melyek minden más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek. Ilyen például a többször említett *ly* > *j* változás, mely a maga területén minden *ly* esetében megvalósul, e változás szempontjából tehát közömbös, hogy az *ly* a szóban hol foglal helyet, milyen hangok környezik stb. — Vannak azután f ü g g ő vagy k o m b i n a t o r i k u s v á l t o z á s o k. Ezeknek a száma messze túlhaladja

a függetlenekét. A függő hangváltozások két nagy csoportra oszlanak. Az egyik típus képzettársítási tények függvénye, azaz asszociatív természetű hangváltozás, mely keletkezését a képzettársításban beállott zavarnak köszönheti (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.): pl. a *-hez* ragnak *-höz* változata támad a megelőző szótag magánhangzója hatására, vagy a régi *szökcsé*-ből *szöcske* lesz stb. A másik csoportot a helyzeti változások alkotják, azok, amelyekben a változás függ a kérdéses hang fonetikai helyzetétől; például a fgr. **t*-ből csak hangzóközi helyzetben lesz magyar *z* (persze e változás előidézésében a környező magánhangzók asszociatív, zöngésítő hatásának is része van), a magánhangzó + *j* egytagú szavak végén nem változik *í* ~ *é*-vé stb.

A hangváltozások lefolyása során a keletkezett új alak rendesen együtt él a régivel. Mint változatok harcolnak egymással, majd gyakrabban (de nem szükségszerűen) az újítás kerekedik felül. Azonban bármely alak váljék is általánossá és terjedjen el, az eltűnő változatnak legtöbbször marad némi nyoma a nyelvben. Ezt láttuk például az *-ít* képző esetében *(szakajtó* stb.). Ez a tény, azaz a kettős alakok egymás mellett élése és harca rendkívül fontos a nyelv története szempontjából, és számos jelenség magyarázatául szolgál.

A hangváltozások folyamán nem keletkezhetik akármely hang akármely hangból. Meglepő volna például, hogy egy *e*-ből — mondjuk — *k* vagy *p* keletkezzék. A régi és az új hang között bizonyos rokonságnak, fonetikai kapcsolatnak kell lennie, a régi és az új hang képzésében csak egy-egy mozzanat változik, más mozzanat vagy mozzanatok azonosak maradnak. Például amikor egy *i*-ből *ë* lesz, csak annyi történik, hogy a nyelv háta kissé jobban távolodik a szájpadlástól, de az artikuláció módja, sőt nagyjában a helye is marad a régi, nem változik a zöngésség sem. Ha viszont az *i*-ből *j* lesz, azaz magánhangzóból réshang, akkor a nyelvhát a szájpadláshoz jobban közeledik, de a képzéshely alig változik, és megmarad a zöngésség is. Persze egy hangváltozás több fokon mehet át. Láttuk, hogy valamikor bizonyos fonetikai helyzetben az alapnyelvi **t*-ből magyar *z* lett. Ezeknek a képzéshelye azonos, tehát rokonok, de két fontos mozzanatban különböznek, a *t* zöngétlen zárhang, a *z* zöngés réshang. Valószínű (sőt bizonyos fokig bizonyítható is), hogy előbb a *t*-ből *d* lett, azaz zöngétlenből zöngés zárhang, s ez utóbbi vált azután zöngés réshanggá: *z*-vé. Amikor a *j*-ből *gy* lesz, például **jalog*-ból *gyalog* (vö. finn *jalka* 'láb'), a képzés helye csak kisebb mértékben tolódik el, a zöngésség is marad, de a képzésmód változik, a *j* affrikálódik. Viszont az *n* > *ny* változásban (pl. *eném* > *enyém)* az artikulációs hely eltolódása a lényeges mozzanat.

Természetesen a hangváltozások mindig szavakban, sőt mondatokban mennek végbe, hiszen a hang nem fordul elő a nyelvben elszigetelten, legföljebb ha önmagában értelmes szót alkot, mint például *ő, ó,* s ezek a beszéd szövevényében ekkor sem elszigeteltek, hanem mondatok részei, esetleg önmagukban mondatok.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy — mint láttuk — a hangfejlődési tendenciák alakulásába és eredményeibe sokszorosan beleszól az analógia.

3. A magyar hangtörténet elvben az előmagyar kor lezáródásával, vagyis az ősmagyar kor kezdetével indul, amikor a magyar nyelv nyelvrokonaitól elválva önálló életútjára tér. Kiindulópontul tehát a finnugor-ugor alapnyelv hangrendszere szolgál, úgy, ahogy azt a finnugor összehasonlító nyelvtudomány a finnugor nyelvek alapján kikövetkezteti. Persze e föltett hangrendszer egyes tagjai nem okvetlenül egyidejűek, csupán a fejlődés kiindulópontjainak tekintendők.

A hangtörténet tárgyalásában elkülönítjük egymástól az ősmagyar kort és az ómagyar korral kezdődő s még tartó nyelvemlékes kort. Az ősmagyar korban lefolyt változásokról nem sokkal mondhatunk többet, mint amit a föltevéseken alapuló finnugor hangrendszer és az első nyelvemlékeinkben elénk táruló ómagyar hangrendszer között mutatkozó fontos különbségekből, valamint honfoglalás előtti jövevényszavaink tanúbizonyságából következtethetünk. Tehát föltevésekből, bár jól megalapozott föltevésekből kell kiindulnunk. Kevés megbízhatót tudunk mondani a hangváltozások időbeli egymásutánjáról és összefüggéséről, azaz a szokásos műszóval kronológiájáról, időrendjéről. E téren ugyanis a vizsgálatok meglehetősen új keletűek, és bár mutatnak föl érdekes eredményeket, ezek szilárdságát további kutatásoknak kell megerősíteniük. Még az is nagyon valószínű, hogy az ősmagyar kornak tulajdonított változások egy része már a finnugor, illetőleg az ugor együttélés idején megindult azokban a finnugor vagy ugor nyelvjárásokban, amelyekből a magyar nyelv lett, tehát hogy az előmagyar kor legvégére ezekben a nyelvjárásokban a finnugor hangrendszer már nem is jelentéktelen mértékben módosult. A hangtörténetnek ebben a szűk vázlatában nem szakíthatunk időt ezekre a néha nagyon is vitatott problémákra. E korban az időrend kérdéseire csak kivételesen térünk ki, akkor, amikor egy jelenség lefolyásának kora legalább széles határok között nyomós érvek alapján biztosítottnak látszik.

Ugyancsak a rövidre fogott, vázlatos tárgyalásnak a következménye, hogy a nyelvemlékes korban is a jelenségeket némiképpen történetietlenül, típusok szerint tárgyaljuk, de itt már csaknem minden egyes esetben kiterjeszkedünk az egyes változások korának, időrendjének a kérdésére is. Az is kétségtelen, hogy ily módon magának a hangrendszernek mint összefüggő egésznek a szakadatlan módosulása kissé homályban marad, részletekre töredezik, azonban ezen a végső összefoglalás, mely a történelemmel összefüggően koronként rendszerezi a nyelvi átalakulást, segíteni igyekszik.

Irodalom

Gombocz, Módszert. 16—23; Horger, NytudAl. 43—60; Tamás: MNy. XLIII, 92—102, 161—72; Bárczi, Bev. 59—71; Uő., Htört.² 8—12; Uő.: MNnyv. VI, 111—6; Deme: NyK. LIV, 26—8; Pais: MNyTK 78. sz.; Benkő: NytudÉrt. 17. sz. 53—85; Berrár: Telegdi szerk. Bevezetés 73—82, 96; Hajdú, FgrAl.; Uő., UrNyt. 21—32.

MTA Könyvtár

B) AZ ŐSMAGYAR KOR HANGVÁLTOZÁSAI

1. A MÁSSALHANGZÓK TÖRTÉNETE

A finnugor mássalhangzó-rendszer

A finnugor, illetőleg ugor alapnyelv egységes mássalhangzó-rendszere, melyet a magyar mássalhangzó-rendszer kiinduló pontjának tekinthetünk, föltehetőleg a következő volt:

*p		*β	*m		
		*δ			
*t	*s		*n	*l	*r
	*š				
		*č		*ļ	
		*δ′			
	*ś	*č́	*ń	*ľ	
		*j			
*k			*ŋ		

(*β* = bilabiális zöngés réshang; *δ* = interdentális zöngés réshang, mint a *th* az angol *that* szóban, a *δ′* ugyanez jésítve; *s* = magyar helyesírásbeli *sz*; *š* = magyar helyesírásbeli *s*; *č*, *ļ* = hátrahúzott nyelvheggyel képzett *cs*, *l*; *ś* = jésített *sz*, kb. *szj*; *č́* = jésített *cs*, kb. *csj*; *ń* = *ny*; *ľ* = jésített *l*, mint a palóc *ly*; *ŋ* = mediopalatális nazális, mint az *n* az *engem*, *angol* szavakban).

E hangok egy része szó közepén hangzóközi helyzetben kettőzve, geminálva is előfordul, így a **pp*; **tt*, **kk* és valószínűleg az **mm*, **čč* stb. Lehetséges, hogy ezeken kívül volt az alapnyelvben egy *ç (hátrahúzott nyelvheggyel ejtett *c*) meg egy *ć* (jésített *c*), továbbá *h*, ezek léte azonban vitatott.

Mint említettük, szinte bizonyos, hogy már a magyar nyelv külön élete előtt ez a hangrendszer több ponton módosult volt. Így hiányzott már az előmagyar kor végén a **δ*, ebből *l* lett; meg a **δ′* ennek folytatása *j* (> *dzs* ~ *gy*) volt. De számos más változás is beállott már, vagy legalábbis megkezdődött. E téren még sok földeríteni való van.

Az ősmagyar kori változások

Az ősmagyar korban a következő fontosabb mássalhangzó-változások módosították a magar hangrendszert:

1. A kettőzött mássalhangzók egyszerűsödése. A hangszóközi geminált zárhangok az ősmagyarban egyszerűsödtek, azaz a megfelelő egyszerű zöngétlen zárhangok fejlődtek belőlük. Ez a változás nyilván már az alapnyelv egyes nyelvjárásaiban is megindult, sőt alkalmasint be is fejeződött. A következő változások tartoznak ide: Hangzóközi fgr. **pp* > m. *p*; pl. m.

epe; vö. vog. *tāp*, f. *sappe-* stb.; m. *ip-*, *ipa*, vö. o. *o'p*, vog. *up*, f. *appe-*. Hangzóközi fgr. **tt* > m. *t;* pl.: m. *hat*, vö. o. *χòt*, vog. *kåt;* m. *öt*, vö. o. *u̯èt*, vog. *et*. — Hangzóközi fgr. **kk* > m. *k;* pl.: m. *lök*, vö. vog. *ləkəm-*, f. *lykkää-;* m. *lyuk*, vö. cser. *luk*, f. *loukko*.

Valószínű, hogy az alapnyelvi hangzóközi geminált **mm* is egyszerűsödött a magyarban, pl. m. *szem*, vö. f. *silmä*, azaz fgr. **lm* > **mm* > m. *m*. Ez magyarázhatja meg, hogy a többi finnugor nyelv *m*-jének a magyarban sokszor ugyancsak *m* felel meg, holott az egyszerű fgr. hangzóközi **m* — mint látni fogjuk — szabályszerűen módosult.

2. A spirantizálódás. Az egyszerű hangzóközi zárhangok homorgán (= ugyanazon a helyen képzett) zöngés réshangokká alakultak: Hangzóközi fgr. **p* > ősm. *β;* pl.: ősm. **χåloβᵘ* (ma: *háló)*, vö. o. *χōlə̂p*, vog. *χūlᵘʙ;* ősm. **roβoszu* (ma *ravasz* 'róka'), vö. cser. *rə̂β̂ž*, f. *repo* stb. — Hangzóközi fgr. **t* > m. *z;* pl.: m. *száz*, vö. o. *sàt*, vog. *sāt*, f. *sata* stb.; m. *kéz*, vö. o. *kèt*, vog. *kāt*, f. *käte-* stb. — Hangzóközi fgr. **k* > ősm. *γ;* pl.: (ősm. **joγu* (később *jó* 'folyó', pl. *Berettyó* < *Berekjó)*, vö. o. *joγàn* 'kis folyó', vog. *i̯ā*, f. *joki* stb.; ősm. *χulaγu* (ma: *holló)*, vö. o. *χōlə̂χ*, vog. *χulaχ*. — A változás úgy folyt le, hogy előbb a zöngétlen hangzóközi zárhangok zöngésültek, tehát **p* > **b*, **t* > **d*, **k* > **g*. Minden valószínűség szerint erre a fokra már az ugor nyelvek szétválása előtt, az előmagyarban eljutottak a leendő magyar nyelvjárások. A tulajdonképpeni spirantizálódás a magyar nyelv külön életében ment végbe, nyilván ennek igen korai szakaszában.

A spirantizálódásban részt vett két nazális is: Hangzóközi fgr. **m* > ősm. *β;* pl.: ősm. *neβü* (ma: *név)*, vö. o. *nèm*, vog. *nam*, f. *nime-* stb.;ősm. *leβü* (ma: *lé)*, vö. vog. *lām*, f. *liemi*. — Hangzóközi fgr. **η* > ősm. *γ;* pl.: ősm. **χoγu* 'hold' (vö. mai *hónap*), vö. o. *χo̯u*, *χa̯u*, md. *koη*, f. *kuu* stb.; ősm. *βëgü* (ma: *vő)*, vö. o. *u̯èη*, cser. *βeŋə* stb. — A fejlődés itt minden valószínűség szerint a következő sorrendben folyt le: előbb az **m*, **η* denazalizálódott, nyilván még az előmagyarban, ily módon **m*-ből **b*, **η*-ből **g* lett (ennyiben ez a változás a denazalizáció esetei közé is tartozik); ez a **b* meg a **g* egybeesett a hangzóközi zárhangokból fejlődött **b*-vel, illetőleg **g*-vel, és ugyanúgy fejlődött tovább, mint emezek, azaz spirantizálódott.

Meg kell jegyezni, hogy az alapnyelv egyes nyelvjárásaiban, így a keleti nyelvjárásokban is, amelyekhez a magyar nyelv őse is tartozott, eléggé gyakori a hangzóközi mássalhangzók geminálódása. Ezért megesik, hogy a magyarban geminált mássalhangzó termékét találjuk akkor, amikor egyes finnugor nyelvek egyszerű zárhangra mutatnak. Például a magyar *öt*, *hat*-nak a finnben *viite-*, *kuute-* (tehát nem *tt*-vel) felel meg. Megesik, hogy a magyarban mind az egyszerű, mind a geminált mássalhangzónak megfelelő változatok megvannak: pl. N. *kopál* ~ *kovál* 'gesztenyét, diót burkából kifejt', *reked* ~ *rejlik* (sőt *révül)* stb. (Másik magyarázati lehetőség, hogy az eredeti magánhangzó megmaradása visszaütésnek tulajdonítható.) Valószínűleg ilyen geminálódásnak tulajdonítható, hogy a finnugor **η*-nek néha *g* megfelelése van a magyarban, ugyanis

*ηη > *ηg elhasonulás után az *ηg > g szabályos fejlődés érthető (l. alább, a denazalizáció tárgyalásában). Így magyarázható ilyen kettősség, mint *agg* ~ *ó* (< ősm. **oγᵘ*), *avul* stb.

A spirantizálódásban részt vesz két szókezdő zárhang is, ezek azonban zöngétlenek maradnak, tehát ez esetben a spirantizálódást nem előzte meg zöngésedés: Szókezdő fgr. **p* > m. *f*; pl.: m. *fej, fő*, vö. vog. *pᵩη*, f. *pää* stb.; m. *fül*, vö. o. *pəl*, vog. *piľ*, f. *piele-* stb. — Szókezdő fgr. **k* (veláris magánhangzó előtt) > ősm. *χ*; pl.: ősm. *χarmᵘ* (ma: *három*), vö. o. *χōlə̑m*, vog. *kūrᵘm*, f. *kolme* stb.; ősm. *χodu*, vö. o. *χōnt*, vog. *kōnt*, f. *-kunta* stb. — Palatalis magánhangzó előtt a **k* nem spirantizálódik: *kéz, két, kő, kéreg* stb.

Van azonban néhány példánk arra, hogy a szókezdő **p* változatlan marad a magyarban is: m. *por*, vö. vog. *pors* 'szemét', f. *poro* 'por, törmelék'; ugyanúgy: *para, pegyvet*. — Még több példánk van arra, hogy a szókezdő **p* a magyarban *b*-t eredményez; *bal*, vö. voty. *pal*; ilyenek még: *bőr, bonyolít, bog* stb. A jelenségek valószínű magyarázata a következő. Volt az ősmagyarban egy olyan nyelvjárás, melyben a szókezdő **p* > *f* változás nem ment végbe, és volt — valószínűleg még a finnugor egység korában — egy vagy több olyan nyelvjárás, melyben legalább részben a **p*-ből *b* lett; később ezek a nyelvjárások beolvadtak az uralkodó nyelvváltozatokba, de belőlük néhány alak túlélte a nyelvjárás pusztulását. (A megmaradó szókezdő *p* szintén magyarázható visszaütéssel, a *b* azonban nem.) — Ugyanilyen szóeleji zöngésülést találunk a finnugor szókezdő *t*-vel kapcsolatban is: m. *daru*, vö. vog. *tāriγ*, o. *tārə̄χ* stb., valamint *dug, dorgál* stb. Minthogy ilyen szórványos zöngésülést találunk a permi nyelvekben is, tudva, hogy az őshazában a permiek ősei a leendő magyarság szomszédságában laktak, föltehető, hogy itt — mint egyéb jelenségekkel kapcsolatban is — közös magyar—permi fejlődésről vagy annak megindulásáról van szó.

Ugyancsak nyelvjárási különfejlődésnek tulajdonítható az a néhány példa, amelyben a szókezdő **k* veláris magánhangzó előtt is változatlan marad, nem spirantizálódik, így az említett *kopál* ~ *kovál, kopik, kúszik*, továbbá: *kíván* ~ *hív, kajla* ~ *hajlik*, N. *kum* ~ *huny* stb.

3. A denazalizáció. A finnugor alapnyelvben számos hangzóközi nazális + zárhang vagy nazális + affrikáta mássalhangzó-csoport volt. Ezek a magyarban egységesen úgy fejlődtek, hogy a nazális eltűnt, azaz denazalizáció történt, a megmaradó zárhang vagy affrikáta pedig zöngésült: Hangzóközi fgr. **mp* > m. *b*; pl.: m. *hab*, vö. o. *χə̀mp*, vog. *kump*, f. *kumpua-* 'habzik' stb.; m. *eb*, vö. o. *ə̀mp*, vog. *ämp*. — Hangzóközi fgr. **mt* > m. *d*; pl.: m. *tud*, vö. f. *tunte-* 'érez', zürj. *tęd-*, voty. *tod-*, lp. *tommta-* 'ismer' stb.; m. *vad* eredeti jelentése 'erdő', vö. o. *ùnt* 'erdő' stb. — Hangzóközi fgr. **nt* > m. *d*; pl.: m. *lúd*, vö. o. *lònt*, vog *lunᴅ*, f. *lintu* 'madár' stb.; m. *had*, vö. o. *χōnt*, vog. *kōnt*, f. *-kunta* stb. — Hangzóközi fgr. **ηk* > m. *g*; pl.: m. *vág*, vö. o. *χàηχ-*, vog. *βåηk-*; m. *dug*, vö. vog. *tuη-*, f. *tunke-* stb. — Hangzóközi fgr. *ńč* > ősm. *dzś* ~ *gy*; pl.: m. *agyar*, vö. vog. *ańśšər*, o. *åńźàr*, z. *vodźir*, voty. *vaďźer*; m. *magy(ar)*, vö. o. *måńś-* (egy törzs neve), vog. *mańši* 'obi-ugor'.

Nemcsak a zárhang meg az affrikáta zöngésülése, hanem a denazalizáció is minden valószínűség szerint már a finnugor egység korában megindult, ugyanis a permi nyelvekben — minden más finnugor nyelvtől eltérően — ugyanilyen fejleményeket találunk (vö. a *tud* meg az *agyar*, de sok más ide vágó magyar szó permi megfelelőit), s ez is azon vonások egyike, melyek az ugorság magyar ágának a nyelvét a permiekéhez kapcsolják. Mindazonáltal a teljes denazalizáció csak később, a magyar nyelv külön életében következhetett be, mert a nazális + zárhang kapcsolatból keletkezett *b*, *d*, *g* nem találkozott a hangzóközi zöngétlen zárhangokból keletkezett **b*, **d*, **g*-vel, nem vett részt ez utóbbiak spirantizálódásában. Ez arra mutat, hogy amikor a teljes denazalizáció bekövetkezett, az egyszerű zöngétlen zárhangokból keletkezett zöngések már a spirantizálódás útjára léptek volt.

Itt is van néhány példa arra, hogy a nazális megmarad, így a *dob* mellett ott találjuk a vele azonos eredetű *domb* szót (vö. vog. *tump)*: a *húgy* mellett a vele etimológiailag összefüggő *hangyá*-t. A valószínű magyarázat itt is az, hogy volt egy olyan kisebb nyelvjárás, ahová a denazalizáció már nem hatolt el. A nyelvjárások keveredésével e nyelvjárásból néhány szó meghonosodott az uralkodó nyelvjárásokban is (visszaütésről itt is lehet szó). Másrészt az ilyen *hangya*, *domb* stb.-féle szavak bizonyítják, hogy a denazalizációt időben megelőzte a nazálist követő zárhang vagy affrikáta zöngésülése.

Denazalizáció, — mint láttuk — a fgr. hangzóközi **m* > ősm. *β*, fgr. hangzóközi **ŋ* > ősm. *γ* változás is.

4. A p a l a t a l i z á c i ó. Valahányszor az ősmagyar *γ* (< fgr. hangzóközi **k*, **ŋ)* magánhangzó-kiesés következtében egy megelőző mássalhangzóval érintkezik, artikulációja a *j* területére húzódik elő; pl. **värsγsn* > *várjon*, *szegëγën* > *szegjen* stb. Egyes mássalhangzókhoz ez a *j* részlegesen hasonul, illetőleg egybeolvad velük (erre l. a hasonulásról szóló fejezetet).

Egyébként a palatalizáció inkább csak szórványosan fordul elő. Főleg az *l* igen régi palatalizációjáról beszélhetünk, ennek van ugyanis kimutatható nyoma. Legtöbbször azonban régi helyesírásunk fogyatékossága miatt sem az *l*, sem az *n* szórványos korai palatalizációját nem tudjuk igazolni, noha valószínű. (Helyesírásunk legelső nyelvemlékeinkben legtöbbször nem különbözteti meg az *n*-et meg az *ny*-et, és egyáltalában nem az *l*-et meg az *ly*-et.) Amikor azonban a finnugor *l*-nek a magyarban *gy* felel meg, föl kell tennünk, hogy ezt az eredményt *l* > *ly* változás előzte meg: *vol-* > **voly-* > *vagy-*; vö. o. *ụol-* vog. *ol-*, f. *ol-* stb.); — vagy: *holi* > **holyi* > *hogy*; stb.

Palatális mássalhangzót eredményez az *n*, *l*, *d*, *t* + *j* között bekövetkezett kölcsönös hasonulás is (ezt l. alább).

5. A d e p a l a t a l i z á c i ó. Rendszeres depalatalizáció következik be két esetben: Fgr. **ś* > m. *sz*; pl.: m. *száz*, vö. vog. *sāt*, zürj. *śo*, voty. *śu*, md. *śada* stb.; ugyanúgy *szem*, *szarv*, *szel*, *szomorú* stb., stb.; m. *nyuszt*, vö. o. *ńoγəs* 'coboly', zürj., voty. *ńiź* 'ua.'; stb. — Fgr. **č* > m. *cs*; pl.: m. *csillog*, vö. o. *śūlpə-*, voty. *čil'* 'ragyogó' stb.; fgr. *-*č* képző: m. *kövecs*, vö. o. *aŋkī-ťɜ* 'anyuska', vog. *āp-śi* 'öcsike' stb.

Megjegyzendő, hogy a *č̣ > *cs* az ősmagyar kor utolsó századaiban vagy már az ómagyar kor legelején sokszor elvegyült a fgr. *ç̣ fejleményével, és ennek sorsát követi (dezaffrikálódik, l. alább).

6. Az affrikálódás. Az affrikálódás mint szórványos jelenség mutatkozik. Leggyakoribb a *j*-nek meg az *ly*-nek az affrikálódása, tehát fgr. **j*, valamint fgr. **l'*, **δ'* és fgr. **l (> *ly) >* ősm. *dzś ~ gy;* pl.: m. *gyalog*, vö. f. *jalka* 'láb', cser. *jol* 'ua.'; m. *meggy*, vö. o. *meľ* 'bogyó', vog. *məl'* 'ua.' stb.; m. *hagy*, vö. o. *χaį̯-*, vog. *kūl'-*, md. *kado-* stb. (fgr. **δ')*; m. *vol- > *voly- > vagy-;* stb.

7. A dezaffrikálódás. A dezaffrikálódás legfontosabb esete, a fgr. *č̣ >* m. *s* változás csak megindult az ősmagyar korban. Teljes kibontakozása már a nyelvemlékes kor korai eseményei közé tartozik.

8. A hasonulás. Kölcsönös hasonulás áll be, valahányszor *n, l, d, t* találkozik a ragozás során egy *j*-vel. (< *γ*, l. alább). Az eredmény hangzóközi helyzetben geminált palatális mássalhangzó, mássalhangzó után egyszerű palatális mássalhangzó lesz. A *l + j* kapcsolatból azonban gyakran nem gemináta az eredmény, nem kiegyenlítődés, csak egyszerű palatalizáció. Megjegyzendő, hogy a *d + j dzś*-vé olvad össze, ebből azonban talán még az ősmagyar kor végén, talán már az ómagyar korban *gy* fejlődik. A *t + j* viszont *cś*-t eredményez, ebből hangzóközi helyzetben **ç̣ç̣ś > ss* lesz, mássalhangzó után azonban egyszerű depalatalizációval *cs* a fejlemény: *mën + jën > menjen (= mënnyën), vál + jék. > váljék (= vállyék > vájjék*, vö. ÓMS.: *illen* 'éljen'; *fellyen* 'féljen'), *ad + jon > adjon (= aggyon*, vö. HB.: *oggun, uimagguc* stb.), *tart + jam > tartsam (= tarcsam), lát + ja > lássa.* E jelenség egyszersmind palatalizáció és a *ggy, cs* esetében affrikáció is.

Valahányszor magánhangzó-kiesés következtében a *γ t*-vel találkozik, részleges hasonulással zöngétlenül, és egyszersmind artikulációs helye közeledik a *t*-éhez, azaz *χ* lesz belőle; így fgr. *-*k•tt•* műveltető képzőből az ősmagyarban *-γ•t•*, majd a kor végére *-χt* lesz, vö. ősm. *tanoχt* (GyS.: *tanohtuan-)*, vö. cser. *tunəkt-*, md. *tonaftə-*.

9. A következő finnugor mássalhangzók némulnak el szabályszerűen a magyarban: Szókezdő fgr. **s >* m. *ø;* pl.: m. *epe*, vö. vog. *tăp*, f. *sappe-*, voty. *sep* stb.; m. *öl* (fn.), vö. o. *lól*, vog. *täl*, f. *syle-*, zürj. *sįl* stb. — Szókezdő fgr. **š >* m. *ø;* pl.: m. *egér*, vö. o. *lə̑ŋgər*, vog. *täŋkər*, f. *hiire-*, zürj. voty. *šįr* stb.; m. *irt*, vö. o. *lort-*, zürj., voty. *šįr-*.

E szókezdő hangok módosulása nyilván megkezdődött már az ugor együttélés idején, mert e hangok mind a három ugor nyelvben lényegesen eltérnek a finnugor alapnyelvi hangoktól: o. *l* és fejleményei, vog. *t*, m. *ø*. Hogy a magyar nyelvi teljes elnémulás mikor és milyen úton *(h*-n keresztül?) következett be, azt nem tudjuk, de minden bizonnyal már az ősmagyarban befejeződött. (Más vélemények is vannak.)

10. Összegezés. A legfontosabb változások tehát, melyeket a magyar hangrendszer az ősmagyar korban szenvedett, a következőkben foglalhatók össze: A hangzóközi kettős zárhangok egyszerűsödtek: **pp > p, *tt > t, *kk > k.*

— A hangzóközi egyszerű zárhangok és két nazális spirantizálódott és zöngésült: *p > β, *t > z, *k > γ, *m > β; *η > γ. Spirantizálódott zöngésülés nélkül a szókezdő *p (> f) és részben a szókezdő *k (> χ). — A nazális + zárhang vagy affrikátacsoportok denazalizálódtak, és megmaradó elemük (zárhang vagy affrikáta) zöngésült: *mp > b; *mt, *nt > d; *ηk > g; *ńć > gy. A dentialveoláris spiránsok módosultak: szókezdő *ś > sz, szókezdő *s, *š > ø. A *č depalatalizálódott: cs.

Ezeken a legfontosabb, valamint a föntebb vázolt egyéb változásokon kívül még sok más hangváltozás járult kisebb-nagyobb részletekben hozzá az ősmagyar kor végéig a magyar hangrendszer átalakulásához, főleg az affrikáták és a különféle mássalhangzó-kapcsolatok változatos fejleményei. Ezekre egyrészt bonyolultságuk, másrészt problematikusságuk miatt nem térünk ki.

Az ősmagyar hangtörténet eredményeképpen kialakult mássalhangzó-rendszert l. a mássalhangzóknak a nyelvemlékes korban lefolyt fejlődésével foglalkozó fejezet élén.

IRODALOM

A finnugor mássalhangzó-rendszerről: SZINNYEI: NyH.[7] 23—51; STEINITZ, FgrKons.; ITKONEN: UAlJb. XXXIV, 192—95; COLLINDER, CompGr. 45—146; LAKÓ, NytudÉrt. 47 sz. 10—7; HAJDÚ, FgrAl.; Uő., UrNyt. 44—46; — A finnugor mássalhangzórendszer ősmagyar kori változásairól: SZINNYEI, NyH.[7] 23—51; STEINITZ, FgrKons.; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 92; BÁRCZI, Htört.[2] 113—26; Uő., RNyj. 3—7; Uő.: MSFOu. 125. sz. 11—26; MOÓR: ALingu. II, 1—96; 353—463; Uő.: MNy. XLV, 314—6; MÉSZÖLY, ÓmSzöv.; BENKŐ, NytudÉrt. 1. sz. 7—10; Uő., Nyjtört. 63—5, 67—9; LAKÓ: MNy. XXXVIII, 28; Uő.: NyK. LXIV, 56—70; Uő., NytudÉrt. 47. sz. 19—55; BABOSS: MNy. LIII, 438—42; VÉRTES E.: NyK. LXII, 7—21; HAJDÚ, FgrAl.; Uő., UrNyt. 97—111

2. A MAGÁNHANGZÓK TÖRTÉNETE

A finnugor alapnyelv magánhangzói

A magánhangzók ősmagyar kori története a magyar hangtörténetnek legkevésbé ismert része. Míg a finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszeréről, ha közel sem eleget, de mégis viszonylag sokat tudunk, magánhangzó-rendszeréről csak homályos és vitatott ismereteink vannak. A kutatások ugyan megindultak az utóbbi időben, és máris vannak biztató eredmények, de ezek ahhoz még nem elegendők, hogy az ősmagyar hangfejlődéshez szilárd kiindulópontot adjanak. Rendkívül megnehezíti a magánhangzók történetének a kutatását az a tény, hogy — amint látszik — az alapnyelvben a magánhangzók, még föl nem derített okból és látszólag szeszélyesen, váltakozhattak egymással, s ezért igen nehéz egy-egy esetben eldönteni, hogy egy finnugor eredetű magyar szó magánhangzójának mi volt az előzménye. Mégis a következők tekinthetők valószínűnek:

a) A finnugor alapnyelv, legalábbis az egység korának a végén, ismerte a következő magánhangzókat:

i	*ü*	*u*	*į*
	ë	*o*	
	e	*a*	

Egyes vélemények szerint *į* nem volt az alapnyelvben, viszont lett volna labiális *a* is.

b) Egyes magánhangzóknak kvantitatív változatai is voltak. A kutatók nem egyeznek meg abban, melyeknek és milyen jellegűek. A mennyiségi különbséget ugyanis egyesek úgy fogják föl, hogy a rövid rendszer mellé sorakozó (de kevesebb magánhangzóból álló) hosszú rendszert tesznek föl, mások szerint hosszú magánhangzók nem voltak, de a rövid magánhangzókon kívül volt még néhány rövidebb, redukált magánhangzó is. Egyelőre ez az utóbbi látszik valószínűbbnek. Ha esetleg lett volna is hosszú magánhangzó a finnugor alapnyelvben, a magyar hosszú magánhangzók nem ezeknek a folytatásai.

c) Voltak még az alapnyelvben illabiális utótagú kettőshangzók, azaz olyanok, melyeknek utótagja *į*; pl. *a͡i, e͡i, o͡i* stb.

d) A finnugor alapnyelv ismerte a magánhangzó-harmóniát, azaz egy-egy szóban vagy csak veláris, vagy csak palatális magánhangzó foglalhatott helyet.

e) A hangsúly az első szótagon volt.

f) Úgyszólván minden szó, képző és rag magánhangzóra végződött.

Az ősmagyar kori változások

A magánhangzóknak az ősmagyar korbeli történetére vonatkozó legfontosabb ismereteinket a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szóvégi magánhangzók története. Láttuk, hogy a finnugor alapnyelvben a szavak kevés kivétellel magánhangzóra végződtek. Ha összehasonlítjuk a magyar *hal, év, vér, lúd* szavakat finn megfelelőikkel: *kala, ikä, veri, lintu*, a finn szavak végén egy magánhangzót találunk (ugyanígy a toldalékokban, pl. m. *napo-n*, vö. f. *päivä-nä*), mely a magyarban hiányzik. De ugyanez a magánhangzó fölbukkan a magyarban is bizonyos toldalékok, ragok, képzők, jelek előtt: *hala-t, -k, -s* stb., *éve-k, -t, -s, -d* stb., *vére-s, -z, luda-t, -k, -s, -m* stb. E toldalékok előtti magánhangzó, melyet a leíró nyelvtanok kötőhangzónak (vagy más hasonlónak) szoktak nevezni, a szó tövéhez tartozik, magának a szónak a része, történeti szempontból tehát nem kötőhangzó, hanem tőséghangzó. Korai magyar nyelvemlékeinkben nemcsak toldalék előtt találjuk meg a tőséghangzót, hanem abszolút szóvégen is: Konszt.: *κουρτουγερμάτου* ('Kürt-gyarmat'), 1055: *utu* 'út', *hodu* 'had', *eri* 'ér', *kerekv* 'kerek = erdő' *zilu* 'szil(fa)', *nogu* 'nagy', *harmu* 'három'; An.: *zerelmu* 'szerelem', *almu*' álom,

zenuholmu 'Színhalom' stb. Föltűnő azonban, hogy míg a finnben és toldalék előtt a magyarban is alacsony és középső nyelvállású magánhangzókat találunk a tövek végén, korai nyelvemlékeinkben a szóvégi rövid magánhangzó mindig magas nyelvállású.

A finnugor alapnyelvben valóban bármely nyelvállású magánhangzó lehetett a szó végén; sőt újabb vélemények szerint a véghangzó csak alacsony vagy középső nyelvállású lehetett, és éppen magas nyelvállású nem. Világos tehát, hogy az ősmagyar korban igen jelentős módosulás történt: minden szóvégi rövid magánhangzó magas nyelvállásúvá vált. Ez a változás fonetikailag érthető. A mássalhangzó és a követő magánhangzó között akkor a legkisebb az artikulációs erőfeszítés, ha a magánhangzó magas nyelvállású, mert ennek az artikulációja van legközelebb a mássalhangzóéhoz. Másrészt minthogy a hangsúly az első szótagon volt, a véghangzó volt a legtávolabb tőle, s ennek következtében ez volt a leggyengébb nyomatékú, tehát legjobban kitéve a változásnak, az artikulációs erőfeszítés gyöngülésének.

Ez a változás, hogy tudniillik minden szóvégi magánhangzó magas nyelvállásúvá: *i, ü, į, u*-vá vált, még az Urál vidéki őshaza korszakában pergett le. Erről török jövevényszavaink tájékoztatnak. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink igen kevés kivétellel a VI—IX. században honosodtak meg nyelvünkben. Ha egy ilyen törökből jött szó *a*-ra vagy *e*-re végződött, ez a véghangzója a magyarban már nem vált magas nyelvállásúvá, mert ez a változás már az átvétel ideje előtt lezárult, a tendencia ereje kimerült; tör. *alma* > m. *alma*, tör. *ǰarta* (olv. *dzsártá)* > m. *gyertya*, tör. *kečke* > m. *kecske* stb. Viszont olyan török szavak, melyek *i, ü, į, u*-ra végződtek, részt vesznek ezeknek a hangoknak a későbbi fejlődésében, azaz eltűnnek (tudjuk, hogy mai nyelvünkben ezek a szóvégi rövid magánhangzók már hiányoznak); tör, *beri* > m. *bér*, tör. *ǰinǰü* (olv. *dzsindzsü)* > m. *gyöngy*, tör. *ayačči* > m. *ács*, tör. **qudu* (olv. *kudu)* > m. *kút* stb. Megerősíti ezt a megállapítást az a tény is, hogy olyan török jövevényszavunk, mely még az Urál vidéki őshaza korszakában, a magyar nyelv önálló életének első századaiban került be nyelvünkbe, szóvégi *a*-ját elvesztette, mert a szóvégi *a*-k csak ezután váltak magas nyelvállásúakká, ami eltűnésük előkészítése volt: tör. **ńaqa* > m. *nyak*.

Ezek a magas nyelvállásúvá vált szóvégi rövid magánhangzók azután tovább gyöngültek, intenzitásukból mind többet veszítettek, artikulációjuk elnagyolt, ejtésük mormolt lett, azaz s o r v a d ó vagy r e d u k á l t magánhangzókká váltak. E folyamat ugyan megkezdődött már az ősmagyar korban, sőt egyes esetekben a magánhangzó teljes eltűnéséig is eljuthatott, voltaképpen azonban már a következő kor fontos nyelvi történéseihez tartozik, ezért ott fogjuk tárgyalni.

2. A l a b i a l i z á c i ó . A szókezdő fgr. **β* után az ősmagyar nyelvjárások nagy részében az *i* labializálódhatott *ü*-vé. Így az *öt* számnév fgr. megfelelői: o. *ųèt*, vog. *ät*, f. *viite-* illabiális magánhangzóra mutatnak, viszont régi adataink-ban már e szó írása túlnyomóan labiális magánhangzóra *(ü* > *ö)* vall: 1211:

Vteh, olv. *Üté*, SchlSzj. *wtember* 'öt ember', *vthuen* '50', *hwth zaz* '500' stb.; ugyanúgy az *öl* ige: o. *ɣèl-*, vog. *el-*, zürj. *viɨ-*, vö. ÓMS. *ulud*, *ullyetuc*, JókK. *meg ewl* stb. Persze ez a változás nem következett be minden egyes szóval kapcsolatban, és nem minden nyelvjárásban, hiszen ma is sok *vi*-vel kezdődő ősi szavunk van: *víz, visz, visel, vidám* stb.

3. A delabializáció. Míg egyrészt voltak olyan ősmagyar nyelvváltozatok, melyek hajlamosak voltak a labializációra, mások egyáltalában nem ismerték a palatális labiális magánhangzót, ezekben tehát nemcsak nem ment végbe a fent említett szókezdő *βi* > *βü* labializáció, hanem a finnugor alapnyelvben, legalább a finnugor egység korának végére esetleg kifejlődött palatális labiális magánhangzó *(ü)* is delabializálódott. Olyan szavak, mint *köt* (vö. vog. *köt-*, f. *kytke-*), *köz* (vö. o. *kot*, vog. *kβäťl)* stb., melyek a finnugor megfelelők tanúsága szerint az alapnyelvben labiális magánhangzót tartalmazhattak, régi adatainkban olykor — ritkábban — illabiális magánhangzóval is előfordulnak: HB.: *ketnie* 'kötnie', BesztSzj.: *ketel* 'kötél'; 1246: *-kiz-*, 1456: *-kez*, 'köz'; ugyanúgy: *könyök, könny, tő, öl* főnév, *ősz* főnév stb.

4. A zártabbá válás. Úgy látszik, ősmagyar nyelvjárásainknak legalább egy részében egyes finnugor magánhangzók egy fokkal zártabbakká lettek. Így például *ë* > *i* változásra lehet következtetni olyan esetekben, mint *víz;* finnugor megfelelői: f. *vete-*, cser. *βete*, md. *veď* (de vog. *βit)* inkább *ë*-re mutatnak; hasonlóképpen *fül* < ősmagyar *fili:* o. *pəl*, cser. *pələš*, zürj., voty. *peľ* stb.; a *fer-* igei tő mellett (vö. *ferde, ferdít, fertő* stb.) zártabb — *i*-s — változatnak is kellett lennie, mint erre a *fürge (< *firgei), fürdik (< *firdik)* mutat. A Konsztantinosznál följegyzett két magyar személynév: *Λεβεδίασ* és *Λιούντικα*, melyek mögött *Lëβedi* és *Liu̯ntik* magyar nevek rejlenek, nyilván ugyanazon alapszóból származott: a *lëβe- ~ liu̯-*, 'levő' igenévből. E két forma egyikének tőhangzója *ë* (s ez látszik eredetibbnek), a másiké *i;* ez arra mutat, hogy volt egy (vagy több), nyíltabb magánhangzót megtartó, és volt egy (vagy több), zártabb artikulációt kedvelő ősmagyar nyelvjárás.

5. A palatalizáció. Úgy látszik, már az ősmagyarban, legalábbis e kor utolsó századaiban megkezdődött, sőt előre is haladt egyes nyelvjárásokban a veláris *i̯*-nak palatális *i*-vé változása: **nyi̯lᵢ̯ > *nyilᵘ > nyíl, *i̯ni > *inᵘ > ín, *ji̯r > ír-* stb. Minthogy a veláris *i̯* valószínűleg egyes nyelvjárásokban még a nyelvemlékes kor első századaiban is élt, végleges eltűnéséről később, a következő korszakok történetében fogunk beszélni.

6. A kettőshangzók. Az ősmagyar kor utolsó századaiban megkezdődött az illabiális utótagú kettőshangzók: *a͡i, o͡i, e͡i* stb. egyszerűsödése. Ennek eredményeképpen a kettőshangzókból nyelvjárási különfejlődéssel *í* vagy *é* lett, az *é*-ből pedig illeszkedéssel veláris hangrendű szavakban gyakran — főleg e változás legrégibb rétegeiben — *á:* tör. *būzai* > m. *búzá*, **házái* > *házá*, *kezëi* > *kezé*, *kérëi* > *kéri*, *kérnëi* > *kérné*, *látnɨi* > *látni*, *kérnëik* > *kérnék*, *látëik* > *láték* stb. E kettőshangzók egyszerűsödése nem fejeződött be a honfoglalás előtt, hanem még a XVI. századig hatékony tendencia maradt, s az ómagyar korban

sűrűn találkozunk részint megmaradt, részint újonnan keletkezett, *i̯* utótagú kettőshangzókkal.

7. A hosszú magánhangzók. E kettőshangzók egyszerűsödése következtében a magyar hangrendszer hosszú magánhangzókkal bővült. De nem ez volt a hosszú magánhangzóknak az egyetlen forrása. Keletkeztek ilyenek összevonásból is, ugyanis két magánhangzó találkozásakor két rövidből már korán fejlődhetett egy hosszú, vagy egy mássalhangzó eltűnése a magánhangzó megnyúlását eredményezhette: *áll* főnév, vö. o. *oŋəl* stb.; *szív*, vö. zürj. *śeḷem*, voty. *śulem*, md. *śeďeŋ*, f. *sydäme-; nyúl*, vö. zürj. *ńimal*, md. *ńuməl* stb.

Azoknak az *a*, *e* végű jövevényszavaknak a szóvégi magánhangzója, melyek a honfoglalást megelőző 3—4 évszázadban jutottak be nyelvünkbe, analogikusan megnyúlt, minthogy ekkor már a magyarban a szóvégi rövid magánhangzók mind magas nyelvállásúakká lettek, tehát *a*, *e* végű szó a magyar ragozási rendszerben ismeretlen volt. A szó végén csak hosszú *á*, *é* állhatott; vö. *fá*, *házá*, *kezé* stb. (l. a kettőshangzók tárgyalásában). Ilyen esetekben hanghelyettesítéssel igazodik hozzá az idegen szó az átvevő nyelv rendszeréhez. Úgy, ahogyan ma a rövid *o*-ra végződő idegen szavak *o*-ja nyelvünkben megnyúlik: német közvetítésű olasz *espresso* > m. *eszpresszó*, szl. *filko* > m. *filkó*, fr. *calicot* > m. *kalikó*, olasz *ultimo* > m. *ultimó* stb. —, akként lépett a mondott időben *á*, *é* a jövevényszavak rövid *a*, *e*-je helyébe, mert ilyen végű magyar szó akkor nem volt: tör. *alma* > ősm. *álmá*, t. *ǰarta* > ősm. *dzsártá* ~ *gyártá*, tör. *kečke* > ősm. *kecské* stb. Ezek a hanghelyettesítések is szaporították a hosszú magánhangzók számát.

8. A magánhangzó-harmónia. A finnugor palatális magánhangzók általában az ősmagyarban is palatálisak, a velárisok pedig velárisak maradtak. Van azonban példa a hangrendi átcsapásra is: m. *izé*, vö. o. *ot*, vog. *ut;* vagy ellentett irányban: *sor*, vö. o. *sir*, vog. *sir*, z. *śer* stb. Olykor mind a két különböző hangrendű szó tovább él némiképpen eltérő jelentésben; így a finnugor eredetű *for-* igei tőnek (vö. *forog*, *fordít*, *fordul* stb.) *fër-* változata is támad (vö. *ferde*, *ferdít*, *fertő*, *fürge*, *fürdik* stb.). Az előbbi *sor* példának is megvan, különféle más jelentésekben az eredeti palatális párja, a *szër*.

A magánhangzó-harmónia, mely — mint láttuk — a finnugor alapnyelvnek jellegzetes sajátsága volt, megmaradt ugyan, de némiképpen módosult. Az *a̯i*, *o̯i*, *u̯i* kettőshangzóknak egyszerűsödése következtében ugyanis veláris hangrendű szavakban is palatális *i*-t vagy *é*-t tartalmazó szótagok létesültek: **χäi̯zəmi̯* > *hízom* (vö. *háj*), **látnəi̯ki̯* > *látnék* stb. — Megindult már — mint láttuk — e kor vége felé a veláris *i̯*-nek palatális *i*-vé módosulása, s ezáltal ugyancsak vegyes hangrendű szavak keletkeztek: **nyi̯läzi̯* > *nyilaz*, **ǰiri̯li̯* > *irál*, **fiyəmi̯* > *fiam*, **inəki̯* > *inak* stb. — Végül valószínűleg elhasonulás útján is keletkeztek vegyes hangrendű szavak: **roγá* > *réá* (1055: *rea*), **läi̯ányi̯* > *léány* (1055: *lean*), tör. *ǰormatï* > m. *gyormati̯* (vö. 1153 k.: *Gormot*) > Konszt. γερμάτου stb. Mindezekkel a változásokkal a magánhangzó-harmónia szabálya úgy alakult át, hogy *ë*, *é*, *i*, *í* veláris hangrendű magánhangzókkal együtt egy szóban is előfordulhat, azaz vegyes hangrendű szavak is keletkeztek.

9. Összegezés. Ősmagyar kori magánhangzó-változásaink közül eddigi ismereteink szerint a legfontosabbak: A szóvégi rövid magánhangzók megindult redukálódása (magas nyelvállásúvá válása, sőt ezek sorvadásának kezdete). — A vegyes hangrendűség kialakulása, s ezzel kapcsolatban az *i̯* utótagú kettőshangzók megindult egyszerűsödése, valamint a veláris *i̯*-nek palatális *i*-vé változása. — A hosszú magánhangzók keletkezése.

IRODALOM

A finnugor alapnyelv magánhangzóiról: SZINNYEI, NyH.[7] 51—3; STEINITZ, FgrVok.; ITKONEN: UAlJb. XXXIV, 196—201; COLLINDER, CompGr. 149—93; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 55—60; HAJDÚ, FgrAl.; Uő., UrNyt. 46—53; — Az ősmagyarkori változásokról: MUNKÁCSI: NyK. XXV, 168—86, 257—87; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 229—274; Uő.: MNy. V, 393—5; Uő.: MNy. VI, 2—9, 112—5; Uő., ÖM. II/1, 72 kk.; SZINNYEI, NyH.[7] 51—3; STEINITZ, FgrVok.; BÁRCZI, TA. 69—74, 80—110; Uő., Htört.[2] 17—20, 30—7, 83—5, 88; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 55—60; HAJDÚ, FgrAl.; Uő., UrNyt. 112—7.

C) A NYELVEMLÉKES KOR HANGVÁLTOZÁSAI

1. A MÁSSALHANGZÓK TÖRTÉNETE

a) A NYELVEMLÉKES KOR HANGFEJLŐDÉSÉNEK ALAPJAI

A mássalhangzó-rendszer az ómagyar kor kezdetén

Az ősmagyar kor során lefolyt hangváltozások következtében — mint láttuk — az egykori finnugor alapnyelvi mássalhangzó-rendszer igen lényegesen megváltozott. Egyes hangok eltűntek, mások — jóval nagyobb számmal — keletkeztek. Az ómagyar korszak kezdetekor a magyar mássalhangzó-rendszer a következő volt:

p	*b*		*β*			*m*		
		f						
t	*d*	*sz*	*z*			*n*	*l*	*r*
		s		*cs*				
		ɟ́	*j*	*ty?*	*dzś* ~ *gy*	*ny*	*ly*	
k	*g*	*χ*	*γ*					
		h						

Mindezek a hangok finnugor hangokból vagy hangkapcsolatokból fejlődtek, jövevényszavak új mássalhangzókat nem honosítottak meg ősmagyar kori nyelvünkben. Csupán a *h* eredete nincsen tisztázva. Olykor módosították azonban a jövevényszavak egyes hangok gyakoriságának arányát, „megterhelését". Például

honfoglalás előtti török jövevényszavak igen sok *γ* hangot hoztak magukkal, egy ismeretlen nyelvből pedig — úgy látszik — sok *dzś* (*~gy*)-vel kezdődő szó plántálódott át nyelvünkbe. A jövevényszavak egyes esetekben hanghelyettesítéssel igazodtak a magyar nyelv rendszeréhez. Így török jövevényszavak szóvégi *k, q, g*-je helyébe a magyarban sokszor *γ* lépett, ugyanis e szavak átvétele idején *k, g* után a szóvégi magánhangzó még nem tűnt el, tehát *k, g*-re végződő szó nem volt a magyarban, ellenben a *γ* után már korán elnémult a véghangzó, s azért ezek a jövevények vagy kaptak analogikusan egy véghangzót: tör. *čärig* > ősm. *serig*^{i} > m. *sereg*, ugyanígy: *sőreg, öreg, tüzök, tyúk, ok* stb.; vagy — ami jóval gyakoribb — a *k, q, g* helyébe a velük rokon réshang, a *γ* helyettesítődött be: tör. *qaramïq* > ősm. **karamoγ* (> *kanyaró*), tör. *inäk* > ősm. *ineγ* (> *ünő*), és ugyanilyen előzményre megy vissza *tiló, saru, tanu, olló, orsó, komló, koporsó, gyűrű, szeplő, keselyű, ürü* stb. szavunk vége (l. a vokalizáció és a kettőshangzók egyszerűsödése kérdéskörében is).

Idegen szavak *č* hangja a magyarban kétféle *cs*-t talált: a fgr. **ć* meg a fgr. **č* utódait, és hol az egyikhez igazodott, hol a másikhoz. Ezért hol — mint a fgr. **ć*-nek — *s* lett a folytatása: perzsa *vāčār* > m. *vásár*, tör. *küčäläg* > m. *keselyű*, tör. *kiči* > m. *kis* (de vö. *kicsiny*), tör. *čatïr* > m. *sátor*, tör. *qoč* > m. *kos* stb.; hol pedig — mint a fgr. *č*-nek — *cs* a fejleménye; tör. *čalayan* > m. *csalán*, tör. *kökürčin* > m. *kökörcsin*, tör. *büyüči* > m. *bölcs*, tör. *ayačči* > m. *ács* stb. — Ezzel szemben török szóbelseji *š*-nek a magyarban sokszor *cs (lcs)* megfelelése van; tör. *bišik* > m. *bölcső*, tör. *ǰimiš* > m. *gyümölcs*, tör. *bošat-* > m. *bocsát*. Ennek valószínű magyarázata az, hogy ezek a török szavak a fgr. **ć* > m. *s* változásnak olyan szakaszában kerültek nyelvünkbe, amikor a **ć*, sőt részben a **č* akkori magyar fejleménye még *š*-sel váltakozott. Tudjuk, hogy a **ć* végleg *s*-ben állapodott meg, a **č* azonban az esetek nagyobb részében *cs* alakban maradt meg. Ez utóbbiakkal azonosulhatott a török szavak egy csoportjában a török *š*-nek a sorsa.

Ha összehasonlítjuk a finnugor mássalhangzó-rendszerrel az ómagyar kor eleji mássalhangzó-rendszert, azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbi jóval közelebb van mai magyar nyelvünk mássalhangzó-rendszeréhez, de azért még közel sem azonos vele. Hiszen megtalálhatók benne olyan hangok, amilyeneket mai nyelvünk már nem ismer, másrészt hiányoznak belőle olyanok, amilyenek ma használatosak.

A hiányzó mássalhangzók

1. Hiányoznak a korai ómagyar mássalhangzók között, legalább mint fonémák, a *c*, a *zs*, továbbá a *dz*, a *dzs* meg a *v*. Kétes a *ty*. Megjegyezhetjük azt is, hogy ebben a korban az *f* csak szókezdő helyzetben fordult elő. — E mássalhangzók egy része: a *c*, a *zs* meg a *dzs* idegen eredetű, jövevényszavak honosították meg őket nyelvünkben, de azt, hogy a *c* meg a *zs* bizonyos idő után hanghelyettesítés nélkül mint fonémák beilleszkedtek hangrendszerünkbe, megkönnyíthette az a

tény, hogy variánsképpen a *c* is meg a *zs* is már előfordulhattak akkori nyelvünkben is; így a *t* + *sz* talán már *c*, *cc*: **tetöszik* > *tetszik* (mint *Margitsziget*) > *teccik*; a zöngés mássalhangzó + *s* talán már zöngés mássalhangzó + *zs*; *vasu ben* > *vasben* > *vazsben*. A *v* meg a *dz*, valamint a *ty* viszont idegen hatás nélkül merőben belső magyar fejlődés útján jött létre. — Kettő az új mássalhangzók közül: a *c* meg a *zs* már egészen korán, az ómagyar korszak legelső századaiban meghonosodott nyelvünkben, kettő viszont — a *dz* meg a *dzs* — csak a középmagyar kortól gazdagítja hangrendszerünk színskáláját. A *v* viszont az ómagyar korszak nagy részén végig fokozatosan terjedt — úgy látszik — nyugatról kelet felé.

2. *c*. E mássalhangzó egykori hiányára az mutat, hogy igen korai, de már ómagyar jövevényszavainkban hanghelyettesítés pótolja. Így szó végén: szl. *němьcь* > m. *német* (vö. 1086/XII—XIII. sz.: *nemti*, 1240: *Nemet*), szl. *Moravьcь* > m. *Marót* (vö. 1138/1329: *Maraut*). A szó elején meg *cs* hang helyettesíti, még viszonylag később, XII. századi jövevényszavakban is: szl. *cěvь* > m. *cső*, szl. *cěsarь* > m. *császár*, ném. *zapp(e)* > m. *csap* (ez utóbbi a XII. századnál régibb nem lehet). Mindazonáltal a *c* első jelentkezése korai: Konszt.: *τίτζα*, mely nyilván valóságos magyar ejtést tükröz, mint azt a későbbi magyarországi *Thicia*, *Tycya* stb.-féle adatok bizonyítják; sőt ma is van a Bodrogközben egy *Tice-ér* nevű Tisza-ág. A következő példánk: TA.: *castelic* 'Kesztölc' (< szl. *kastelьci*). Úgy látszik korán, a X. században még csak a Felső-Tisza vidékén honosodott meg a *c* (egyebütt a *Tica* is *Tisza* lett), s fokozatosan terjedt, szó eleji helyzetben azonban még a XII. században is keletkezhetett hanghelyettesítés *(cs)*.

A *c* hang ma is jórészt idegen eredetű szavakban mutatkozik: *cél*, *cimbalom*, *cikornya*, *cigány*, *citrom*, *coboly*, *vicc*, *saccol* stb., továbbá hangutánzó-hangulatfestő szerepe van belső keletkezésű szavakban: *cincog*, *ciripel*, *cuppog*, *civódik*, *cibál*, *cica*, *cafat*, *kocog*, *sipircel* stb.; végül — ritkábban — affrikálódás eredménye is lehet: *cickány*, vö. tör. *sïčqan*, *cipel* < *szepel(kedik)*, *cimbora* < *szimbora* stb.

3. *zs*. Hiányára ugyancsak hanghelyettesítés mutat rá: szl. *Knęža* > m. *Kenese* (vö. 997 el./1109: *κνήσα*, olv. *Knisá*). E hang azonban szintén igen korán meghonosodott a magyarban, így az ugyancsak a szl. *Knęža*-ból származott *Kanizsa* már a XI. században előfordul *(Cnesa*, olv. *Knëzsá)*, s a *zsidó* szó — mely valószínűleg már a kereszténység fölvétele előtt sem volt ismeretlen a magyarságban, de ha igen, a kereszténység bizonyára korán elterjesztette — szintén a *zs* korai meghonosodására mutat.

Ma is túlnyomólag idegen eredetű szavakban találunk *zs* hangot, mint a szláv származású *zsír*, *zsizsik*, *parázsol*, *rozsda*, *uzsonna* stb., a német *zsémbel*, *zsámoly*, *zsindely*, a latin *zsálya*, *uzsora* stb. igazolja, hogy újabbakat, mint *zsenírozs*, *szüzsé* stb. ne említsünk. Előfordul azonfelül később a *zs* mint hangutánzó-hangulatfestő szavaknak fontos kifejező eleme: *zsong*, *zsibong*, *zsörtölődik*, *zsenge*, *pezseg* stb. Továbbá néhány esetben az *s* zöngésülése is szaporította a *zs*-k számát: R. *sugorgat* > *zsugorgat* stb.

4. *dzs*. E hangunk nincsen összefüggésben a honfoglalás táján és az ómagyar kor első századaiban valószínűleg még meglevő ősmagyar *dzś*-vel, melyet jóval az ómagyar kor vége előtt végleg elnyom a *gy* változat. Mai *dzs*-nk a XVI. században honosodott meg oszmán-török jövevényszavakon át. Hogy addig nem volt meg, azt bizonyítja nyelvemlékeink tanúságán kívül az is, hogy az idegen *dzs*-t eleinte hanghelyettesítéssel *zs* pótolta: oszmán-török *ǰäb* > m. *zseb*. Talán ilyen hanghelyettesítési kísérletekre mutat az is, hogy például az oszmán-török *χanǰar* 1527: *hanchar*, 1564: *hangyar*-féle változatokban jelentkezik nálunk, bár lehet, hogy ezek csak az új hang habozó jelölései. Oszmán-török eredetű a *handzsár*, a *dzsida*, a *findzsa* stb. Ezekhez járul újabban néhány angol szó, mint *dzsömper*, az angolnak fölfogott *fridzsider* (franciás változata *frizsider*), *dzsem*, *dzsessz*, *dzsungel* stb. Ám hanghelyettesítés még a XIX. században is előfordul: *ázsió* (< olasz *agio*), *zsemper*, *zsida* stb.

5. *v*. Az előbb említett idegen eredetű, új hangokkal szemben belső magyar fejlődés eredménye túlnyomóan szó-, illetőleg szótagkezdő (ez utóbbi intervokális is!) *β*-ből alakult. Jelölése legrégibb nyelvemlékeinkben *v*, *u* (ez utóbbi voltaképpen a *v* betű írásváltozata), *w*, *uu*, tehát a későbbi *v* hangéval azonos. Hogy ez a jelölés az első századokban mégis nem *v*, hanem *β* hangot takart, arra több körülmény mutat. Így a kérdéses hang jelölésében többször találunk ingadozást *v* (*u*, *w*) és *b* között. Ez a bilabiális réshang esetében érthető (réshang mint a *v*, bilabiális mint a *b*): Kézai: *Vacia* ~ Képes Kr.: *Bacia* 'Vác', 1256: *Viola* ~ 1346: *Biola*, 1288: *Bytel* 'vitel' stb. Az ingadozás nem merőben helyesírási volt, hanem a kiejtésben is megvolt a mása, hiszen néhány esetben az eredeti *β* *b* alakban állandósult: 1357: *Iwola* > *ibolya*, továbbá l. *Valentinus* > m. *Bálint*, szl. *Vraclav* > m. *Boroszló* stb. Sőt a *β* meg a *b* átmenetileg úgy elvegyült, hogy olykor az eredeti *b* is *β*-n keresztül *v*-ben állapodik meg: An.: *Bezprem* ~ 1217: *Wezprem-*, *lebegő* > *levegő* stb.

Döntő érv a magyar *v* korábbi *β* előzménye mellett a románba átment magyar szavak alakulása. A románban ugyanis mindig volt dentilabiális *v*, tehát ha a magyar eredetű szavak mai magyar *v*-je helyett mégis hanghelyettesítést találunk (mégpedig olyat, amely bilabiális hangra mutat), ez azt bizonyítja, hogy a magyar hang még nem *v* volt az átvétel idejében: m. *Temesvár* > rom. *Timişoara*, m. *tolvaj* > rom. *tuloaie*, m. *Szentiván* > rom. *Sîntiuan*, m. *Szilvás* > rom. *Siliuaş* stb. mind magyar *β*-ről tanúskodnak. Ez a *β* az artikuláció helyének eltolódásával lett *v*, mégpedig — úgy látszik — keleten meglehetősen későn, talán csak a XVI. században, esetleg még később. Így valószínű, hogy e változás nyugat-keleti irányban terjedt. Kezdetei a XII—XIII. századba tehetők, amikor a *w*, *u* ~ *b* írásmódbeli ingadozás mutat rá a változás folyamatára. (L. még a mássalhangzók minőségi változásairól, valamint az artikuláció helyének eltolódásáról szóló részekben.)

6. *dz*. Ugyancsak belső, magyar fejlődés eredménye a *dz* hang, ez affrikálódás útján keletkezett a XVI. század elejétől, s ezért az affrikálódás alfejezetében fogjuk tárgyalni.

7. *ty*. Megléte az ómagyar korszak elején vitatható; *ty*-re ugyanis csak a XII. század közepéről van biztos adatunk: vö. 1151: *Ogguz*, 1202: *Ochyz*, 1256: *Otyoz* stb.: 'Atyuz' szn. Mint láttuk, az ősmagyarban *t* meg *j* találkozása *cs*-féle palatalizált affrikátát eredményezett, s mint látni fogjuk, újabb *t* + *j*-ből csak jóval később lett *ty*, *tty*. Ezért valószínűbb, hogy ez a hangunk még nem volt meg a honfoglaláskor, s csak az ómagyarban keletkezett különféle utakon-módokon (l. a mássalhangzók minőségi változásairól, valamint a palatalizációról szóló részekben).

IRODALOM

A mássalhangzó-rendszerről az ómagyar kor kezdetén: GOMBOCZ, ÖM. II/1, 92; BÁRCZI, TA. 110—20; Uő., Htört.² 108—12. — A hiányzó mássalhangzókról: MELICH, HonfMg. 228—9; KNIEZSA: MNy. XXIX, 94—104, 142—57; Uő.: MNy. LVIII. 305—12; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 96; PETROVICI (és többek): MNy. LII, 6—26; BÁRCZI, TA. 110—8; Uő., Htört.² 109—12, 158—9.

b) A MÁSSALHANGZÓK MINŐSÉGI VÁLTOZÁSAI

A honfoglaló magyarság nyelvének mássalhangzó-rendszere a honfoglalást követő ezer éves történelem során nemcsak gazdagodott az említett új mássalhangzókkal, de számos egyéb módosulást is szenvedett. Nehány mássalhangzó eltűnt a korai rendszerből, mások átalakultak, s ennek következtében az egyes mássalhangzók megterheltsége többé-kevésbé jelentékeny mértékben módosult, míg a mai állapot kialakult. E mássalhangzó-változások lehetnek minőségiek (kvalitatívok), amikor egy hang képzéshelye, képzésmódja vagy képzésének valamely mozzanata megváltozik, és lehetnek mennyiségiek (kvantitatívok), amikor a mássalhangzók időtartama módosul. A különféle minőségi változásokat a következő csoportokba foglalhatjuk: 1. vokalizáció (a nyelv és a szájpadlás között a rés oly módon tágul, hogy a réshangból csökkentett nyomatékú magánhangzó, úgynevezett félhangzó keletkezik); 2. a képzés helyének eltolódása; 3. palatalizáció (a változás eredménye palatális mássalhangzó); 4. depalatalizáció (palatális mássalhangzóból nem palatális lesz); 5. affrikálódás; 6. dezaffrikálódás (affrikátából zárhang vagy spiráns); 7. spirantizáció (zárhangból vagy likvidából réshang); 8. zárhangúsodás (réshangból zárhang); 9. zöngésülés; 10. zöngétlenülés; 11. asszociációs változások (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.).

A vokalizáció

Néhány mássalhangzó (*β*, *γ*, *χ*, *l*) meghatározott fonetikai helyzetben magánhangzóvá — többnyire félhangzóvá, azaz csökkentett nyomatékú, szótagot nem alkotó magánhangzóvá — lesz.

1. A szó végén vagy mássalhangzó előtt (tehát a szóvégi és a szótagzáró) *β* vokalizálódik *u̯*, *ü̯*-vé, ez pedig a megelőző magánhangzóval labiális *(u̯, ü̯)* utótagú kettőshangzót alkot. E kettőshangzók további történetét a kettőshangzók fejezetében tárgyaljuk. Ez a vokalizációs folyamat egyes vélemények szerint már a honfoglalás előtt, tehát az ősmagyarban nagyon előrehaladt. Mindenesetre megindult legkésőbb a honfoglalás táján, és körülbelül a XII. század végéig be is fejeződött, legalább zömében. A változás idejét megállapítani azért meglehetősen nehéz, mert latin betűs forrásainkban mind a *β*-nek *(v*-nek), mind az *u̯*, *ü̯*-nek a jelölése azonos. Példák: ősm. **kiβi* (vö. o. *keu̯*, vog. *käβ*, f. *kive-)* > óm. *kiü̯* (vö. 1193: *-keu*, 1256: *Keu-* stb.) 'kő'; ősm. *χåloβi* (vö. o. *χōlə̄p)* > óm. *hálou̯* (vö. 1304: *Halou-)*; szl. *postavъ* > óm. **posztàu̯* > *posztó* (vö. KTSz.: *pusto)*; továbbá: szl. *Moravьcь* > 1138/1329: *Moraut*, An.: *Morout* 'Marót'; szl. *pokrovьcь* > óm. **pokrou̯c* > *pokróc* (vö. 1494: *Pokroch)*; szl. *lavica* > m. *lau̯ca* > m. *lóca* stb. A szláv̯ eredetű szavakban az átadó nyelv *v*-je hanghelyettesítéssel lett előbb *β* a magyarban.

2. A szó végén a *γ* is vokalizálódik kivétel nélkül. E vokalizáció eredménye szintén félhangzós *u̯*, *ü̯* lesz, mely a megelőző teljes nyomatékú magánhangzóval kettőshangzót alkot, további sorsa tehát a kettőshangzók történetébe tartozik. Ez a változás valamivel később kezdődik, mint a *β* vokalizációja, amellyel nagyfokú rokonságot mutat, de legkésőbb a XI. század elején megindul, és a XIII. század elejéig nagyjában be is fejeződik, noha néhány elszórt példa valamivel később is akad rá, a *γ* utolsó jelentkezése meg éppen a Leuveni Kódexből származik, tehát 1300 körüli időből *(scukscerech* 'szűkszerű'). Példák: Konszt.: *γενάχ* ~ 1236 *Ieneu-* 'Jenő'; 997 e./1109; *σαμτὰγ* ~ 1109: *zamtou* 'szántó'; tör. *ǰisnaγ* ~ m. 1055: *gisnav*, 1267/1380: *Gyznou-* 'disznó'; ősm. **feγ* (vö. 1055: *fehe* 'feje') ~ 1055: *feu* 'fő'; tör. *bäčänäγ* ~ 1086/XII—XIII. sz.: *Beseneu-*; stb. Ez a változás igen jelentékeny mértékben hozzájárult a *γ* hang teljes eltűnéséhez.

3. Jóval későbbi időbe, az ómagyar korszak utolsó századaiba (a XIV. század végétől a XVI. század elejéig) tartozik a *χ*-nak *t* előtt *i̯*-vé vokalizálódása. Ez az *i̯* aztán a megelőző magánhangzóval ugyancsak kettőshangzót alkot, további fejlődése tehát a kettőshangzók körében bonyolódik le. Példák: 1240: *Buhturuyan* ~ SchlSzj.: *-baytorian* 'bojtorján'; 1389: *Mahtin* ~ 1490: *Maythen* 'Majtény'; KT.: *rohtonc* ~ MünchK.: *raita* 'rajtunk, rajta'; GyulS.: *tonohthuananac* ~ BirkK.: *tanoit* 'tanít'; CornK.: *kemenyhty* ~ JordK.: *kemenyeytette* 'keményít': ném. *sleht* > m. *selejt(es)* stb.

4. Míg az imént tárgyalt három változás *(β* > *u̯, ü̯,*; *γ* > *u̯, ü̯, χ* > *i̯)* általános és legalább a nyelvterület legnagyobb részén minden egyes esetre kiterjedő jelenség, a szótagzáró (vagy más elnevezés szerint az azonszótagú) *l*-nek az *ol, ël* szótagokban *u, ü*-vé való vokalizálódása csak szórványosan jelentkezik a XIII. században, és nyelvjárási jelenség marad, mely nem tud elterjedni. Ilyen példák tanúsítják, mint HB.: *choltat* 'holtát' ~ 1321: *Houth-* 'holt', 1332—7: *Zeldes* ~ *Zewdes* 'zöldes', továbbá *fewdwar*, *Zabowch* stb. Ellentett példa a

hiperurbanisztikus 1211: *Holdus* 'holdas', az eredeti alak **houdus* volna (a szó tövében eredetileg nem volt *l*), s az *u* helyét elfoglaló *l* arra mutat, hogy e korban már *ol* ~ *ou* váltakozott, azaz *ol* ~ *ou* kettős alakok éltek, az eredeti *ol*-t azonban a nyelvérzék helyesebbnek ítélte, s ott is megteremtette, ahol a hagyomány szerint nem volt. Ennek a jelenségnek a folytatása a szótagzáró *l* kiesése (l. a mássalhangzók mennyiségi változásai: a mássalhangzók kiesése).

Annak nincs nyoma, hogy a szótagzáró *l* alacsony nyelvállású magánhangzó után is vokalizálódott. Úgy látszik, ilyen esetekben közvetlenül az *l* kiesése következett be.

A képzés helyének eltolódása

Számos mássalhangzó-változás abban áll, hogy nem az artikuláció módja változik meg, hanem a helye csúszik át fokozatosan vagy átmenetekkel, de esetleg ugrásszerűen is a szájüreg egyik területéről a szomszédos, esetleg távolabbi területre, de a hangképzés többi mozzanata nem változik.

1. A *β* hang valahányszor nem vokalizálódik vagy nem esik ki, messze túlnyomóan a legtöbb esetben *v*-vé változik. Ennek a jelenségnek az idejét nehéz meghatározni, de valószínűleg legkésőbb a XIII. századtól kezdve a labiális réshang labiodentálissá válik, először nyugaton, majd onnan húzódik kelet felé, és körülbelül a XVI. században már általános, bár egyes keleti nyelvjárásokban túlélte ezt az időt is (ma a moldvai csángóban és szórványosan Erdélyben van még meg). Írásbeli példákkal itt nem bizonyíthatunk, mert a jelölés nem változott, s ez teszi éppen nehézzé a változás korának meghatározását. Biztos jele azonban annak, hogy egy nyelvben (nyelvjárásban) nyoma sincs egy hangnak, az a körülmény, ha jövevényszóban a kérdéses hangot mással helyettesítik. Márpedig a XIV. század végétől az idegen nyelvi *β*-t jövevényszavainkban *b* pótolja; ném. *wagner* > m. *bognár* (vö. 1410: *Bognar-*); vallon *walon* > m. *balón* (vö. 1447: *Balauen*, olv. *balón*); német *wicken* > m. *bükköny* (vö. 1549: *Bwkken*); továbbá még fiatalabb példák: ném. *wachter* > m. *bakter*, ném. *willkomm* > m *bilikom*, ném. *wer da?* > m. *berdó* stb. Az a körülmény pedig, hogy a helyesírásban a *v*-, *w*-nek meg a *b*-nek az összecserélésére a XIII. századi nyelvemlékekben találunk több példát, arra mutat, hogy ez az idő volt a *β* > *v* változás döntő szakasza.

2. A *dzs* hang, mely valószínűleg már a honfoglalás idejében váltakozhatott *gy*-vel, az ómagyar korban végleg *gy*-ben állapodott meg, úgyhogy ez az ősi *dzs* semmiképpen sem találkozott az oszmán-török *dzs*-vel. A változás idejére helyesírásunkból nem lehet következtetni, mert a jelölést a változás nem befolyásolja, ellenben a magyarból az idegen nyelvekbe átment jövevényszavak hangalakjából (pl. m. *gy* ~ román *dzs*) az látszik valószínűnek, hogy a *gy* egyeduralma a XIV. század vége előtt nem vált teljessé, sőt lehet, hogy keleten a változás lezáródásának időpontját még későbbre kell tenni. Egy nyugati nyelvjárásszigeten (Felsőőrön, Ausztriában) *gy* helyett ma is *dzs*-t találunk: *dzsënge, dzserëk, ëdzsiël)*

stb., ez lehet a *dzs*-nek depalatalizációs folytatása, de lehet újabb fejlmény a *gy*-ből.

3. A *χ* hang minden fonetikai helyzetben *h*-vá lett. Így a szó kezdetén a XII—XIII. századtól a *ch*-s írás, noha még a XIV. században is fel-felbukkan, már erősen ritkul: HB.: *choltat* 'holtát' ~ *halalnek halalaal holz*, 1304: *Holt-*; HB.: *charmul* 'háromszor' ~ 1291: *Harum-*; HB.: *chomuu* ~ 1269: *homu-*; 1221: *Chod* ~ 1251: *Hod-*; 1359: *Chollo* ~ 1365: *Hollou-*; továbbá: alán *χīd* > m. *híd*, szl. *chvrastъ* > m. *haraszt*; szl. *chrvat* > m. *horvát* stb. Természetesen a HB.-nél régibb adatokban, ha *h*-s írásmódot találunk is olyan szavakban, amelyekben az etimológia biztosítja az eredeti *χ*-t (pl. 1055: *holmu*, *harmu*, *hodu* stb.), ugyancsak *χ*-t kell olvasnunk, sőt valószínűleg a XIII. században is, főleg az első felében ingadozott a kiejtése *χ* meg a *h* között.

Ugyancsak *h* lett a *χ*-ból két magánhangzó között: szl. *Bichor* ~ m. XI—XII. század: *Bichor*, *Bychor* stb. > *Bihar*; szl. *Tichonъ* > m. 1055: *tichon*, 1267/1297: *Tykhon* > *Tihany*; szl. *rucho* > m. *ruha*; szl. *blъcha* > m. *bolha*; stb. A változás ideje valószínűleg azonos az előbbiével.

Szintén *h* az eredmény a szóvégi *χ* esetében, ez a *h* azonban a későbbi fejlődés során gyakran elnémult, kivéve *o* után: óm. *joχ* > N. *ih(a)*, *éh(s)* 'szív, belső rész'; sz. *měchъ* > m. *méh* 'uterus' (vö. KTSz.: *mihudnec)*; szl. *vlachъ* > m. *oláh* (vö. 1283: *Olahteluk)*; szl. *mъchъ* > m. *moh* (vö. 1270: *Muhuspotok)*; szl. *potrochъ* > m. *potroh*; szl. *čech* > m. *cseh* (vö. 1359: *Cheh)*; stb. A *χ* > *h* változás nyilván a szókezdő meg a hangzóközi *χ* > *h*-val egy időben ment végbe. A szóvégi *h* elnémulását adatainkban nehéz követni, de úgy látszik, ez fiatalabb jelenség, noha van rá példánk a XIV. század végéről: ném. *Heidrich* ~ m. 1348: *Hedruhvar*, 1403: *Hedrechwar* ~ 1369: *Hedryuar*, 1392: *Hedrewara*.

E változások következtében a *χ* teljesen eltűnik nyelvünk hangrendszeréből. Sokszor nehéz megállapítani, hogy *χ* vagy *χ́* hangot kell-e föltennünk. Úgy látszik, az idegen nyelvi *χ́* a szó végén a magyarban gyakran *χ* lett hanghelyettesítéssel, s ezzel egyenlő fejlődést mutat (de más irányú átalakulásai is vannak), azaz *h*-vá lesz, s ez a *h* aztán elnémul: ném. *Ditrich* > m. *Detre* (vö. 1282: *Detrichkuta)*; ném. *Hemrich* > m. *Imreh* > *Imré* > *Imre*; ném. *Heidrich* > m. *Hedreh* > *Hedre*. — Fiatal jövevényszavaink újabban ismét kezdik meghonosítani nyelvünkben ezt a hangot: ném. *Pech* > m. *pech*. Sőt a szóvégi *h* is sokszor hangzik — nyelvhelyességi szempontból kifogásolható kiejtésben — *χ́*-nak; pl. *düh* (helyesen ejtve *dü*, helytelenül *düχ́*). (A szóvégi *h* eltűnésére l. az előbbi pont végét.)

4. Egészen új, először századunkban megfigyelt jelenség a *t*, *d*-nek a postalveoláris területig hátrahúzott nyelvvel való ejtése, mely a nyelvterület számos, egymással össze nem függő vidékein szórványosan vagy általános helyi érvénnyel előfordul: *tudtam*, *adott*, *tette* stb. Ez művelt kiejtésünk jelenlegi állapotában súlyos hiba, de mint nyelvi tényt, tudomásul kell vennünk.

A palatalizáció

E jelenség alá tartozó változások legnagyobbrészt az artikuláció helyének olyan eltolódásában állanak, melynek eredménye palatális mássalhangzó. Ennélfogva teljes joggal az előbbi csoportban is tárgyalhattuk volna az ide sorolható jelenségek nagy részét; a fennmaradókat pedig az affrikálódás címszava alá is foglalhattuk volna. Mégis, minthogy az olyan változások, melyek eredménye palatális mássalhangzó keletkezése, gyakoriak, bizonyos fokig nyelvünk hangrendszere fejlődésének mintegy általános irányára is jellemzők, ezeket külön csoportban beszélhetjük meg. Ide tartoznak a következők:

1. A mássalhangzót követő *γ* legtöbbször *j*-vé változik, képzéshelye előre húzódik a palatális területre. Valószínű, hogy ez a változás már az ősmagyar korban meglehetősen előre haladt, föltehető azonban, hogy csak az ómagyar korban zárult le, mindenesetre annak korai szakaszában. Legkorábbi példa: tör. *taryan* > ősm. **taryanį* > Konszt.: *ταριάνου* > *Tarján* törzsnév; továbbá: tör. *baltïryan* ~ 1240: *Buhturuyan* ~ SchlSzj.: *-baytorian* 'bojtorján'; *férj*, e szó második tagjának megfelelője a cser. *èrγə*, f. *yrkö* (fgr. **k* > ősm. *γ*; az elhomályosult összetétel első tagja a m. *fiú* szónak felel meg); ilyen még a *eperj* *j*-je, valamint a fölszólító mód *-j* jele, mely ugyancsak fgr. **k*-ból származik: *várj*, *kérj* stb.

2. Egész nyelvtörténetünkön végigvonul az *l* palatalizációja magánhangzó előtt és szó végén. Ez a tendencia eléggé széles körű, mégsem tudott soha teljesen általánossá válni, még nyelvjárásokban sem. Ugyanis sok esetben az ingadozások idején (a változások legtöbbször ingadozásokon keresztül valósulnak meg !) az eredeti nem palatális hang állott helyre. Így sokszor találunk forrásainkban palatális *ly*-et olyankor, amikor ma dentialveoláris *l*-et ejtünk: AporK.: *naľad* 'nálad', *zeľľeted* 'szelleted, azaz szellemed', *ľetet* 'létét', SimorK.: *tauoľ valo*, PéldK.: *telyek* 'telék', VitkK.: *emlekezeľ meg*, LányiK.: *kelly* 'kell' stb.; továbbá Gyöngy-Szt.: *Tauoly*, *Hywataly*, XVI. század: *fonaľ*, *szakaľ* stb. De sok esetben az újítás győzött, a palatális hang kerekedett felül: szl. *črěslo* ~ BesztSzj.: *chorozlouas* ~ SzikszF.: *Czioroszlia*; szl. *nosilo* ~ 1458: *Nosola* ~ 1487: *Nozolya*; ném. *Kristall* > m. *kristály*; ném. *Muskatell* > m. *muskotály*; ném. *Urteil* > m. *ortály*; ném. *tiegel* > m. *tégely*; ném. *schindel* > m. *zsindely*; stb. Mint a példák mutatják, ez a változás főleg a XV—XVI. században sűrűsödik meg, de a finnugor kortól kezdve folyik, és tart addig, amíg a magyarban *ly* hang van. Az ily módon keletkezett *ly* azután a többi *ly*-nek a sorsában osztozik, azaz a nyelvterület nagy részében *j*-vé lesz.

Szűk időbeli határok között és csak néhány esetre korlátozódva az *l t* előtt *ǰ*-vé palatalizálódik, zöngétlenül és spirantizálódik az ómagyar kor legelején (esetleg még az ősmagyar kor végén). Valószínű, hogy az *l* meg a *ǰ* között átmeneti *ly* fok is volt, ez azonban nem mutatható ki. A *ǰ* azután a XIV—XVI. században a többi *ǰ*-val együtt *i̯*-vé vokalizálódik: tör. *baltïryan* ~ 1240: *Buhturuyan* ~ SchlSzj.: *boytorian*; tör. *altïn* ~ Szt. Gellért élete: *Achtum*, An.: *Ohtum* ~ 1456: *Oython* 'Ajtony' szn.; stb.

Az utóbbi időben egy ehhez némiképpen hasonló változás van kialakulóban: a szótagzáró *l t, d* előtt főleg a városi emberek beszédében palatalizálódni kezd: *volt, boldog* stb. E kiejtés jelenleg fülsértően hibásnak tűnik föl, nyelvhelyességi szempontból tehát nagyon is kifogásolható. Országos elterjedését, földrajzi eloszlását még nem mérték föl, de egymástól távol eső területeken, városokban tapasztalható. Lehet, hogy összefügg ezzel valamiképpen a nyelvjárásokban a XVIII. század óta szórványosan jelentkező *lt* > *lyt* > *jt* változás, mint *malter* > *majter* stb.

3. Az *l* palatalizációjával teljesen párhuzamos, azonos gyakoriságú és azonos jellegű az *n* > *ny* palatalizálódás. Tehát ez is végighúzódik a nyelvtörténetnek szinte egészén; magánhangzó előtt és szó végén következik be. Ugyancsak szórványosan érvényesül, sok esetben visszafejlődik. Példák: AporK.: *gańakottam* 'gyanakodtam', *keńet* 'kenet'; MünchK.: *enem* ~ MA.: *enyim-; mené, meni* > *mennyi*, vö. JókK.: *menne-*, JordK.: *mene* ~ HB.: *menyi*, Sylv.: *meńe* stb.; alán *aγsin* > HB.: *achscin* ~ GuaryK.: *azzońiallat*; egyh. l.: *Abraham* > óm. *Abran* > *Ábrány*; tör. *küren* > m. *görény*; tör. *čaqan* > m. *csákány*; *nő* ~ *nyest*; továbbá: *sárkány, kátrány, kapitány, karácsony; paplany, káplány, sezlony, magányos, nyőstény, nyőni* stb. — Ellentett példa, mely a kiejtés átmeneti ingadozására vall: szl. *činjati* > m. *csinálni*.

4. A XIII. században az *rt* hangcsoport magánhangzó előtt *rty*-re palatalizálódik: lat. *charta* > m. *hártya, kártya* (vö. NagyszK.: *hartyat)*; tör *ǰarta* > m. *gyertya*, s ebből *gyertyán* (vö. 1236: *gertanfa* ~ 1244: *Gerttyan*, BesztSzj.: *gertya-)*; lat. *porta* > m. *porta*, s ebből *portáz* > *portyáz* stb.

5. Egyéb mássalhangzók spontán palatalizációja is előfordul néhány szórványos esetben, így a *d* > *gy, t* > *ty, m* > *ny* változás, mely tehát az első két esetben affrikálódás is, a harmadikban pedig az artikuláció helyének igen jelentékeny mértékű eltolódása is: bulg. *mežda* > m. *mezsgye* (vö. 1430: *mesde* ~ Melius (1578.): *mesdgyén;* ném. *fried(e)* > m. *frigy* (vö. BesztSzj.: *frig);* lat. *pitizare* > *pityizál, butor* > N. *butyor (~ bugyor); hum, humor* > *húny, hunyor; iszamó* > *iszonyú;* stb.

Szűkebb nyelvjárási körre szorítkozik a palóc palatalizáció, mely *i, ü* magánhangzó előtt számos *l, n, d, t* hangot érint: *ályig, Pályi, mondányi, tányít, színyű, fegyi, gyinnye, szeretyi, tetyű, tyűkör* stb. Ez a nyelvjárási fejlődés a XVI. század elejétől jelentkezik forrásainkban: AporK.: *Harmagyk* 'harmadik'; 1550: *pegeg* > *pedig;* Bornemisza Péter (1578.): *gyühös, penyiszes, tanyító* stb.

6. Palatális mássalhangzót eredményez az *l, n, d, t* találkozása követő *j*-vel: *ly, ny, gy, ty*. E jelenség tehát kölcsönös hasonulás, a két találkozó hang kiegyenlítődése egy palatális hangban. A *gy, ty* keletkezése egyszersmind az affrikálódás körébe is tartozik. Láttuk, hogy már az ősmagyarban ugyane jelenség lejátszódott, az ómagyarban azonban újabb keletkezésű *j*-k találkozhattak a kérdéses mássalhangzókkal, s az eredmény részben az ősmagyarral azonos: *ly, ny, gy*, részben az ősmagyar koritól eltér: *ty*. Így *hallja* > *hallya, vonják* > *vonnyák, adjuk* > *aggyuk, látjátok* > *láttyátok, kezteü* > *kesztyű, sorkanteu* > *sarkantyú*

stb. Az ómagyar korban egymás mellé kerülő $d + j$, $t + j$ viszonylag későn, a XIV. század vége felé, esetleg csak a XV. században olvadtak egybe. Míg ugyanis az ősmagyar kori *dj* > *dzś* ~ *gy*, *ggy*; *tj* > *cś* > *cs* ~ *ss* legrégibb nyelvemlékeinktől mindig affrikátának van írva (kivéve az *ss*-t), és a geminációt jelezve van: HB.: *oggun, uimaggomuc, bulscassa, vezesse* stb., KTSz.: *tamag* 'támadj', *(vi)selhesse, (ne)uestessel* stb.; addig az ómagyar korban találkozó $d + j$, $t + j$ mindig külön, két betűvel van írva, s a geminációt sehol nincsen jelezve: HB.: *Latiatuc, zocoztia*, 'szakasztja'; ÓMS.: *olelothya* 'alélása, ájulása'; KT.: *Tudyuc, latiuc;* KTSz.: *syrotiatu(c);* MS.: *hallandia* (holott a *gy*-t ez is *g*-vel írja: *hog, eggiet).*

A depalatalizáció

Számos esetben, változatos okokból a palatalizáció ellenkezője következik be, azaz a palatális mássalhangzó képzéshelye a szájüreg más részébe megy át. Ide tartoznak a következő fontosabb esetek.

1. Az *l* palatalizációjával párhuzamosan megfigyelhető az *ly* depalatalizációja. A valószínű folyamat a következő: Az *l* csak a magánhangzó előtt meg az abszolút szóvégen palatalizálódott *ly*-lyé, mássalhangzó előtt azonban megmaradt *l*-nek. Ilyen módon nagyszámú *l* ~ *ly* váltakozás keletkezett: *mély, mélyen* ~ *mélben; rostély, rostélyos* ~ *rostélt;* stb. Ezek hatására eredeti *ly* hangok is depalatalizálódtak először mássalhangzó előtt: szl. *kraljь* > *m. király* ~ *királt, királnak* stb.; szl. *konkoljь* > m. *konkoly, konkolyos* stb. ~ *konkolra, konkolból, konkolt* szl. *moljь* > m. *moly, molyos* stb. ~ *molt, molhoz* stb.; *hely, helyes* ~ *helt, helben* stb. Ezekből elvonódhattak új, ∅ ragú alakok is: *királ, konkol, mol, hel* stb., melyek aztán intervokális helyzetben is a dentialveláris likvidát állandósíthatták. Az ilyen *l*-es változatok azonban túlnyomóan csak nyelvjárási szinten ha megmaradtak, csupán néhány eset jutott be az irodalmi nyelvbe is: ÉrdyK.: *ky tolywan*, Zvonarics (1603.): *tolyattanac be* ~ Heltai: *meg tolák*, Pázmány: *ki-tolták;* szl. *čeljadь* > m. *család* ~ *cseléd;* stb.

Jelentkezik az *ly* > *l* depalatalizáció a szó elején, mert az ország nagy részében szókezdő *ly* nem volt: *lyuk* > *luk; lyány* > *lány;* szl. *L'udani* > m. *Ladány* (1209: *Ludan).*

Igen fontos nyelvjárási jelenség az *ly*-nek az ország nyugati területén minden egyes esetben jelentkező depalatalizációja *l*-lé. Ez a változás — úgy látszik — a XVI. században kezdődik, mindenesetre a század második felében már számos példa van rá: 1571: *Nÿaualas, Illen, mell* 'mely', *szablat* 'szablyát', *folo* 'folyó' (Vas megye); hasonlóan: *góla, pála, hólag, millen, válog* stb. Az elsődleges *ly*-nek *l*-lé depalatalizációja kiterjed a dunántúli nyelvjárásterület déli és északnyugati részére is. A XVII. századtól a legnyugatibb nyelvjárásokban már a másodlagos, $l + j$ kapcsolatból keletkezett *lly*-ek is depalatalizálódnak: *tanulla, fordullon, alla* 'alja', *nyalla, meséllük* stb. Ezen a területen az *ly*-et tehát minden helyzetben *l* váltotta föl.

2. Az *n, ny* története igen sok rokon vonást mutat az *l, ly* történetével. Láttuk, hogy az *n* is sok esetben palatalizálódott magánhangzó előtt és szó végén, viszont elmarad a palatalizáció mássalhangzó előtt: HB.: *achscin*, JókK.: *azont* (tárgyeset) ~ GuaryK.: *azzoñoc*, VirgK.: *azoniok* stb.; tör. *ǰikän* > m. *gyékény, gyékényes* ~ *gyéként; tehén* ~ N. *teheny, tehenyek* ~ *tehent; cigány, cigányok* ~ *cigánt;* stb. Ennek az analógiájára az eredetileg *ny*-re végződő szavak *ny*-je is depalatalizálódhatik mássalhangzó előtt: GuaryK.: *zegeńe* ~ *zegent;* éppígy: *arany, aranyat* ~ *arantól; vékony, véknya* ~ *vékont; lyány, lyányok* ~ *lánka, jánka; lepények* ~ *lepént;* stb. Az ilyen depalatalizált ragos alakokból aztán elvonódhatik egy depalatalizált ragtalan alak is: *szegén, kicsin, asszon, vékon, lepén* stb. Ez a jelenség azonban nyelvjárási szinten marad, irodalmi nyelvünk rendesen a palatális mássalhangzóra végződő változatokat állandósítja. De vö. szl. *činjati* ~ m. *csinál.*

3. Előfordul szórványosan a *gy* depalatalizációja *d*-vé. Így mássalhangzó előtt: JókK.: *bel mednek* (< *mëgynek*) 'bemennek'; Helt.: *vadnac* (< *vagynak*) 'vannak'; BécsiK.: *vattok* 'vagytok'; stb. Ezek a példák hasonulásos jellegűek. De gyakori jelenség — mint tudjuk — ,hogy egy hangváltozás kezdetekor eltérő alakok egymás mellett élése a nyelvérzék ingadozását vonja maga után, s ezért kölcsönhatásként a megindult változás (jelen esetben szórványos affrikálódás) ellenkezője is jelentkezik: tör. *ǰisnay* ~ 1055: *gisnav* ~ 1267/1380: *Gyznou-* ~ 1390: *Dyzno-;* tör. *ǰiγay* 'dió' ~ m. 1264: *Gyofa* ~ 1307: *Dyo-;* tör. *ǰimiš* ~ m. HB.: *gimilc-* ~ DomK.: *dymevlch* 'gyümölcs'; lat. *Eugenius* > m. *Ögyën* > *Ödön* (vö. 1453: *Ewden);* éppígy: *gyícsér* > *dícsér; fegyek, fegyelem* ~ *feddek.* Ennek a jelenségnek a sorsa változatos, hol megmaradt az újítás, a *d* változat *(disznó, dió, Ödön* stb.); hol — legalábbis a köznyelvben — a régebbi alak kerekedett fölül *(gyümölcs, vagytok,* de N. *vattok* is); hol mind a két alak megmaradt másmás jelentésárnyalatban *(fegyelem* ~ *fedd).* A változás főképp a XIV—XVI. században megy végbe.

Az affrikálódás

Szórványosan előfordul nyelvtörténetünknek egész nyelvemlékes korán át, hogy egyes mássalhangzók (réshangok, zárhangok, likvidák, nazálisok) affrikátákká alakulnak, többnyire anélkül, hogy a képzésük helye lényegesebben megváltoznék.

1. A legfontosabb idevágó változás a hangzóközi *z, zz* > *ddz.* Ez a változás a XVI. század elején kezdődött, és ma sem szűnt meg hatni. Kétségtelenül *ddz* van már a PeerK. furcsa jelölése mögött: *ǒuecgyk* 'övedzik', hol az ügyetlen jelölésmód is arra mutat, hogy itt új, szokatlan hang leírásával küszködött a kódexíró. Egyéb korai példák: Pesti (1536.): *leleczek* 'leledzék'; MünchK.: *mazzag-,* 1556: *Mazzagh* ~ Pósaházi (1669.): *madtzag-;* DomK.: *Bozza* ~ Melius (1578.): *bódza;* éppígy: *vakarózik* > *vakaródzik,* valamint *dörgölődzik, akaródzik, harapódzik, lopódzik* stb., továbbá egy ideig a régiségben *azzig* > *adzig.*

2. Ugyancsak a XVI. századtól fordul elő számos példában az *sz* > *c* affrikálódása. Ez teljesen tendenciaszerűvé szélesül az *szk* hangkapcsolatban, melyből

szinte szabályosan *ck* lesz; szl. *plosky* > m. 1544: *Palazk* ~ 1550: *Palachk-;* szl. *brosky* ~ Melius (1578): *baraszk* ~ Frank (1588): *baraczk;* szl. *troskъ* > m. *tarack;* szl. *kostьka* > m. *koszka* > *kocka; eviszkél* > *evickél;* stb. — Szórványosan ezeken kívül is előfordul néhány *sz* > *c* affrikáció különféle fonetikai helyzetben: szl. *pьsarь* ~ 1416: *Ebpezer,* C.: *méh pőszér* ~ Pázmány: *petzér-;* valamint szl. *kosorь* > m. *kacor;* szl. *svekla* > m. *cékla;* stb.

3. Megszaporítja az affrikálódás a *cs*-k számát is: ném. *schiur(e)* > m. *csűr,* vö. BécsiK.: *ɯür;* l. *paradisum* > m. *paradicsom,* vö. VirgK.: *paradyczom-; hágsó* > *hágcsó; lépső* > *lépcső;* l. *gradus* > m. *garádics;* l. *Lukas* > m. *Lukács;* l. *taxo* > m. *tacskó;* ném.—fr. *chaise* > m. *cséza;* szlovák *šálka* > m. *csajka* stb. Mint az utóbbi példák mutatják, ez a szórványos affrikálódás még a XVIII. században sem ritka, sőt nyelvjárásainkban újabb példák is akadnak.

4. Szórványosan előfordul az *ny*-nek meg az *ly*-nek *gy*-vé való affrikálódása. Láttuk, hogy az *ly* > *gy* változásra már az ősmagyar korban bőven van példa *(meggy, hagy, vagy, jegy, így, úgy* stb.), és úgy látszik, az a néhány eset, mellyel még az ómagyarban találkozunk, ezek utórezgéseinek tekinthetők: szl. *samostrělъ* > m. KönSzj.: *zamstril* ~ 1407: *zamscirig* olv. *számszërigy,* s ebből népi etimológiával *számszerij.* Lehetséges, hogy a különben ritka *ny* > *gy* változás kezdetei szintén az ősmagyarig mennek vissza, ezt azonban nem lehet igazolni: *menek* > *menyek* > *megyek;* 1055: *munorau* ~ 1323: *Mogyoroubokor,* 1281: *Kener* ~ 1237—40: *Kugere* 'kenyér'. Az *ny* > *gy* ingadozás bizonyítéka az is, hogy kivételesen *gy* > *ny* is előfordul: lat. *Aegidius* > m. *Egyed* > *Enyed.*

5. A *j* > *gy* szórványos affrikálódás — mint láttuk — az ősmagyarban sem ismeretlen, s e gyenge tendencia ritka jelentkezését állapíthatjuk meg néhány fiatalabb példában is, mint *jön* > *gyön* (a *gy* először a XVI. században), *jer* > *gyer(e)* (a *gy* a XVII. században), *jógít* > *gyógít* > *gyógyít* (a *gy* a XVI. századtól).

Egy nagyobb nyelvjárásterületen, az ország nyugati részében teljesen általánossá vált a *j* affrikálódása zöngés mássalhangzó után *gy*-vé, zöngétlen után *ty*-vé: 1557: *akargak* 'akarják' (Zala m.), 1568: *Adorgyan* (Vas m.), 1595: *epergy* 'eper(j)' (Baranya m.); továbbá *szomgyas, lajtorgya, borgyu, dobgyuk, templomgyuk* stb. és *gyaptyu, aptya, iftyu, raktya* stb. Az adatokból kitetszik, hogy ez a változás a XVI. században kezdődött a délnyugati területen, és onnan terjedt el a XVII—XVIII. században a Dunántúl nagy részére. Valószínű az is, hogy először csak az *r* után történt affrikálódás, majd minden mássalhangzó utáni *j*-re átment. A terület szélén ma is csak *r* után jelentkezik.

A palatalizáció címe alatt tárgyalt *rt* > *rty* változás egyszersmind affrikáció is. Ugyancsak affrikátát eredményez a *d* + *j* meg a *t* + *j* is.

A dezaffrikálódás

A dezaffrikáció jóval ritkább jelenség, inkább csak mint az affrikálódás folyamatának reakciója jelentkezik, ahogy ezt fentebb meg is említettük: *gy* > *d: gyisznó* > *disznó, gyió* > *dió; gy* > *ny: Egyed* > *Enyed;* továbbá *ddz* > *dd:*

(azzig >) adzig > addig; cs > s; csekély > sekély, átmenetileg nyelvjárási jelleggel jelentkezik a *cs > s* mássalhangzó előtt: JordK.: *vassmaskath*, 1678: *bestelenít-* stb.; *c > sz; Lacló > László*, szl. *Vraclav > Boroszló.*

A spirantizálódás

A legfontosabb ide tartozó jelenség az *ly*-nek a nyelvterület nagy részén *j*-vé való spirantizálódása, tehát *gólya > gója, milyen > mijen, tanulja > tanujja* stb. E változás keletről indul el, és lassan özönli el az egész területet, kivéve a Dunántúl nagy részét, hol — mint láttuk — az *ly l*-lé depalatalizálódott, valamint (nem számítva néhány keleti nyelvjárásszigetet) a palóc nyelvjárások jelentékeny részét, hol az *ly* változatlan maradt. Kezdetei a XIV. századig vihetők vissza, de számosabb példánk csak a XV. század végétől van: SzalkGl.: *heyekre* (Szalkai mátészalkai volt), NagyszK.: *dagayossagnac*, LobkK.: *ńavaias* stb. Ugyanez időtájt jelentkeznek a hiperurbanisztikus ellentett példák, a *j ~ ly* ingadozó alakok közül ugyanis a *j*-seket helytelennek ítélték, s ezért tévedésből olykor régi *j* helyett is *ly*-et írtak: BesztSzj.: *vizi tolvaly*, ÉrdyK.: *olallyawal*, LobkK.: *faľdalmara, tulaľdon* stb. Az irodalmi nyelv azonban ezt az újítást igen nehezen fogadta be, a helyesírás mind mai napig az *ly*-et rögzítette, s még a XIX. század második felében is nyelvészek és esztéták elítélték a *j*-s ejtést mint helytelent, pongyolát, póriast. A XIX. század második felében azonban már teljesen reménytelen volt az *ly* visszakényszerítése. Kár, mert ezzel egy szín fakult ki hangrendszerünkből.

A spirantizálódásnak egyébként csak néhány gyér esete bukkan fel, elszigetelve: lat. *syncopare* > m. *sinkópál* > *sinkófál.*

A zárhangúsodás

A zárhangúsodás ritka jelenség. Szórványosan *β*-ből *b* is lesz, azon idő tájt, amikor a *β > v* változás erőteljesebben megindul; 1357: *Iwola ~ ibolya*, lat. *Valentinus* > m. *Bálint*, lat. *Vincentius* > R. m. *Bencenc* stb.

Olykor, az első századokban jövevényszavak *f*-je helyett *p*-t találunk, ez azonban nem hangváltozás, hanem hanghelyettesítés következménye. A honfoglaló magyarság nyelvében ugyanis az *f* csak a szó elején fordult elő, szó belsejében csak később honosodott meg jövevényszavakban meg összetételekben (mint *ia-fia, atyafi* stb.): ném. *piskof ~* 1266: *pispuk(i)* 'püspök'; *~* ném. *kaftaer* 1357/1430: *Captar-* stb.

A zöngésülés

1. A két magánhangzó közötti geminált *χχ* rendszerint zöngésül *jj*-vé: HB.: *zoboducha*, olv. *szoboduχχá (< szoboduχtχá) ~* N. *szabadíjja;* BécsiK.: *èrǫsǫhǫ*, olv. *erősöχχö ~* N. *erősíjje;* DomK.: *fordohad ~* N. *fordíjjad.* A zöngésülés a

környező magánhangzók indukáló hatásának tulajdonítható. A nyelvjárások nagy részében és az irodalmi nyelvben az ilyen igék felszólító módú alakjai: *szabadítsa, erősítse, fordítsa* stb. nem az egykori *szoboduχχά* stb. folytatásai, hanem analogikus alakulások a *tartsa, mentse* stb.-félék hatására. (E jelenséggel rokon a *χt* > *it* vokalizáció.)

2. Eléggé gyakori a szórványos, csak egyes szavakra terjedő zöngésülés. Ilyen szórványos zöngésülés minden korban történik, tehát nem lehet vele kapcsolatban szűkebb időhatárokat megállapítani. Leggyakoribb esetei a következők: *k* > *g:* a szó elején: tör. *küren* > m. *görény*, tör. *küden* > m. *gödény*, szl. *kuželjь* > m. *kuzsaly* (vö. 1632: *kusaly)* > *guzsaly, kajált* ~ *gajdol, kazdag* (a XVI. századig mindig így) > *gazdag* stb.; a szó végén: *ütlek* > *ütleg*, szl. *grьkъ* > m. *görög*, szl. *chъrcьkъ* > m. *hörcsög*, tör. *tözäk* > m. *tőzeg*, arab *maslaq* 'arzén' > m. *maszlag* stb. — *t* > *d:* a szó elején, olykor csak nyelvjárási érvénynyel: tör. *tarïγ* > m. *dara, törsöl* > *dörzsöl, töm* ~ *dömöszöl, túr* > N. *dúr* stb. — *sz* > *z;* a szó elején: *szaj* 'jégzajlás' > *zaj* (vö. vog. *saį* 'ua.'); *szaj* 'lárma' > *zaj* (vö. o. *soj*, f. *soi-* stb.) *szugoly* > *zugoly, szimat* > *zamat*, szl. *stranьnikъ* > m. *szarándok* > *zarándok, szilál* > *zilál* stb.; a szó belsejében: ném. *reissen* > m. *rajzol, hé-szak* > *hézag, kárhoszik* > *kárhozik* stb. — *s* > *zs:* a szó elején: *sugorgat* > *zsugorgat;* a szó belsejében: *-sol, -söl* > *-zsol, -zsöl* képző; *törsöl* > *dörzsöl, morsol* > *morzsol, hapsol* > *habzsol* stb.

Azonfelül előfordul néhány ritkább eset, mint *terepélyes* > *terebélyes, gatya* > N. *gagya*, ol. *lancia* > m. *láncsa* > *lándzsa* stb.

A zöngétlenülés

Minden szóvégi zöngés mássalhangzó gyakran zöngétlenül a Dunántúl nyugati és délnyugati vidékein: *küszöp* (de *küszöbön, küszöböt* stb.), *szalat, áty, hász, ros, melek* stb. Más dunántúli nyelvjárásokban és Erdélyben a zöngétlenülés még nem teljes, az abszolút szóvégen félzöngés mássalhangzókat találunk: *küszöʙ, szalaɒ, rozs, dörög, méz* stb. zöngésekkel váltakozva. E változások főképp nyugaton elég régiek, már a XVI. században van rájuk példa: 1564: *Jakap*, 1573: *hász* stb.

Asszociációs változások

A változás oka az eddigi példákban is igen sokszor asszociációs zavarokban rejlik. Így pl. a *kazdag* > *gazdag* esetében a *k* > *g* zöngésülést a szóvégi *g* indukálhatta, tehát alapjában véve hasonulással állunk szemben. De részleges hasonulás például a *χ* > *i̯, χχ* > *jj* változás is, itt a szomszédos magánhangzó vagy magánhangzók, melyek mindig zöngések, idézték elő a zöngésülést. Hasonulásnak tekinthető a palatalizáció számos változata, így az *l* + *j*, *n* + *j*, *d* + *j*, *t* + *j*, > *ly, ny, gy, ty* változás stb., sőt bizonyos fokig a vokalizálódás is, amikor is a mássalhangzó képzésmódja a megelőző magánhangzóéhoz igazodik, és sok más.

Elhasonulás viszont a *zz* > *dz (mazzag* > *madzag)*, legalábbis korai szakaszában. Vannak azonban az eddig más összefüggésben tárgyaltakon kívül egyebek is, olyanok, amelyek tendenciaszerűvé is általánosulhatnak. Itt bizonyos hangkapcsolatokban szabályszerűen beálló olyan asszociációs változásokra kell gondolnunk, amelyek megváltoztatják a szó állandó képét, helyesírásunk is tudomást vesz róluk, tehát nemcsak a ragozás sorában beálló alkalmi változásokról van szó, melyeket helyesírásunk nem is jelöl, mint pl. *adtam*, ejtve *attam*, de *adok, adunk* stb.

1. Ilyenek mindenekelőtt a hasonulás következő esetei: Az *mt* > *nt*, *mcs* > *ncs*, *mk* > *nk*, *mg* > *ng* hasonulás: 997 el./1109: *σαμτὰγ* ~ 1109: *zamtou* ~ 1257: *Zantov* 'szántó'; továbbá *romt, bomt, himt, imt, omt stb.* > *ront, bont, hint, int, ont* stb., vö. *romlik, bomlik, himlő, omlik*, így JókK.: *romt* ~ ÉrsK.: *ronth* és sok más; *nëm ës* > *nincs;* HB.: *uromc* ~ KT.: *rohtonc*, BodK.: *semki* ~ JordK.: *Senky, remeg* ~ *reng, imeg* ~ *inget* (vö. MargL.: *jmeggel* ~ GuaryK.: *ingot)*. Ez a változás a XIII. századtól a XVI. századig tart, a *hint* ige még a XVI. század végén is *himt* alakban fordul elő. — Igen fontos és a nyelvterület túlnyomó részén általános jelenség a *j*-nek a megelőző spiránshoz *(s, sz, z)* való teljes hasonulása; *sj* > *ss, szj* > *ssz, zj* > *zz;* 1356: *Vasyan* > *Vassány* > *Varsány, *lesjem* > *lessem, *ásjam* > *ássam*, 1258: *hoziw* ~ 1454: *Huzzu-* 'hosszú', **veszjen* ~ *vesszen, *másjunk* ~ *másszunk* stb.; szl. *bъzьje* > m. *buzja* (vö. 1337: *Bozjabukur)* > *bozza* (vö. DomK.: *bozza)* 'bodza', *hozjá* > *hozzá, nézjük* > *nézzük ázjék* > *ázzék* stb. E változás kb. a XIII—XV. században folyik le, a *zj* > *zz* valamivel később (a XVI. sz. első felében), és — mint láttuk — a felszólító mód *-j*-je minden esetben egybeolvad a megelőző réshanggal. — Teljesen tendenciaszerű a *dl* > *ll* hasonulás, noha persze e hangkapcsolat ritkasága miatt sok példa nincsen rá: HB.: *Hadlaua* ~ 1280: *Hallomas*, 1177: *Edlelmes* ~ 1412: *ellew* 'ellik', JókK.: *vadlany* ~ *vallani*, szl. *vidla* > m. *villa* stb. A XV. századig ez a hasonulás is befejeződik. — Ugyancsak kevés példájú, de eléggé általános az *nl, nyl* > *ll* hasonulás: *reményl* > *remél* (vö. DomK.: *Remenly vala* ~ ÉrdyK.: *remeelewnk), szégyenl* > *szégyell, ajánl* > *ajáll*. — Szabályosan következik a *-val, -vel v*-jének a hasonulása a megelőző mássalhangzóhoz a legtöbb nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben. Erre a hasonulásra korai példák vannak (ÓMS.: *halallal, scegegkel* 'szegekkel'), de viszont a nem hasonult alakok még a XVIII. század végén is előfordulnak *(kézvel, lábval* stb.), sőt egyes nyelvjárási részlegekben ma is megtalálhatók. — Nyelvjárási szinten marad a *-va, -ve (-ván, -vén) v*-jének hasonulása: *akarrā, akarral, nézzē, nézzel* stb. Ezekben nyilván a *-val, -vel* rag analogikus hatása érvényesült. — Bár kevés példa van a *jt* > *jd* hasonulásra, de az ország nagy részére kiterjed: DebrK.: *mait* ~ SándK.: *mayd* 'majd', 1588: *faith madar* ~ 1528: *Fayd*, N. *onnajt* > *onnajd, hajtó* ~ *hajdú* stb. — A *dn, gyn* > *nn* hasonulás átmeneti jellegű, illetőleg csak nyelvjárási szinten maradt fenn, az irodalmi nyelv ugyanis az eredeti alakokat fogadta be a legtöbb esetben, mégis néha az irodalmi és köznyelvben is tartós nyomai maradtak: LobkK.: *vaǵnac* ~ MünchK.: *vadnac* ~ NádK.: *vannac*, ez utóbbi nemcsak

megmaradt mindmáig közmagyarnak, hanem belőle vonták el az egyes számú *van* változatot, mely aztán a régebbi *vagyon*-t kiszorította. Egyéb példák: *tudni:* DebrK.: *tunnonk; adni* > DebrK.: *anni; hagynak* ~ BécsiK.: *hadnac-* ~ WinklK.: *hannak; hogynem* ~ JókK.: *hodnem* ~ DebrK.: *honnem;* stb. — Köznyelvünkben és a nyelvjárások nagy részében a *v* nem indukál, ellenben Somogyban, a nyugati nyelvjárásterület nagy részén (Zala, Vas, déli Sopron) a *v* is zöngésíti a megelőző mássalhangzót: *Vazsvár, huzsvét, huzsd vett, hidves, ödven, ragva* stb.

A mássalhangzók hasonulása ma a magyarban hátra ható, azaz két mássalhangzó találkozásakor zöngésség szempontjából a második az indukáló, és az első az indukált, pl. *dobtam*, ejtve *doptam*. Az ómagyar nyelv azonban több példát mutat arra, hogy néhány esetben előre ható mássalhangzó-hasonulás volt a szabályos. Így a *-d(i)* kicsinyítő képző a korai századokban *s* és *sz* után mindig *-t(i)* alakban mutatkozik: 1055: *cuesti* 'Kövesd', *segisti* 'Segesd', 1086/XII—XIII. sz.: *Ruozti* 'Ravaszd', 1138/1329: *Forcosti* 'Farkasd' stb. — Ezekben később mindenütt helyreállt a *-d* képző, kivéve néhány esetet, melyek képzett volta elhomályosult: *nyuszt, nőstény, Isten* (az *is* 'ős' szó származéka). Igaz, volt a magyarban eredeti *-t(i)* képző is, így *menyét* (voltaképpen am. 'menyecske'), de maga a tény, hogy *s, sz* után korai nyelvemlékeinkben soha a *-d(i)* nem fordul elő, s később a *-t*-t rendesen *-d* váltja föl, igazolja a hasonulást. — Előreható hasonulásra mutat az is, hogy a *t* + *j* összeolvadásának zöngétlen affrikáta: *ty, tty* az eredménye. Előre ható hasonulás az *sj* > *ss, szj* > *ssz, zj* > *zz* is, valamint a *-val, -vel,* a *-jt* > *-jd*. A *χ, χ́* > *h* olykor szintén hozzáhasonul a következő mássalhangzóhoz: *aχszin* > *asszony,* szl. *duchna* > m. *dunna,* de ebben a hangkapcsolatban gyakoribb a hangátvetés (l. alább). — Mai köznyelvünkben az ilyen előreható hasonulásnak egyetlen esete a *rakj, kapj*-félékben a *j* helyébe lépő *χ́* változat. A dunántúli nyelvjárások egy részében azonban a *v* hangot indukálja a megelőző zöngétlen mássalhangzó: *ötfen, rakfa, tesfir, nyócfan, fösfin* stb. E jelenség területének egy része egyezik a fentebb tárgyalt *ödven* típusú terület egy részével, itt ma kettős alakok: *ötfen* ~ *ödven, hitfes* ~ *hidves, rakfa* ~ *ragva* stb. használatosak egymás mellett. — Ugyancsak előre ható hasonulásra mutat az a dunántúli jelenség, hogy a mássalhangzó után affrikálódó *j* zöngésség szempontjából a megelőző mássalhangzóhoz igazodik: *akargya, borgyu* stb., de *raktya, döftyön, gyaptyu* stb. (l. az affrikálódásnál).

2. Az elhasonulás szintén elég gyakori jelenség, és ugyancsak végighúzódik az egész nyelvemlékes koron. A fontosabb esetek a következők: *cc* > *rc, zz* > *rz, ss* > *rs: duccás* > *durcás, saccol* > *sarcol, peccen* > *percen; háss* > *hárs, tassol* > *tarsoly, pessel* > *persely; bozza* > N. *borza* 'bodza'. — *cc* > *nc: Venecce* > *Venence* (> *Velence*), *zomácc* > *zománc.* — *nn* > *dn* vagy *nd:* szl. *stranьnikъ* > **szárannok* ~ JókK.: *zaradnokok* ~ BécsiK. *zarandoc* 'zarándok', *eper ina* > **eper inna* > *eper inda.* — *gg* > *ng; csügg* > *csüng, melegget* > *melenget.* — Gyakran megtörténik, hogy a *cs* az ugyanazon szóban levő *s*-et *sz*-szé disszimilálja: besenyő *čäüš* > m. *csősz,* szl. *čieše* > m. *csésze,* oszmán-török *čiriš* > m. *csirisz* > *csiríz,* szl. *črěšnja* > m. cseresznye.

3. A hangátvetés egyes hangkapcsolatokban gyakori, így a még megmaradt *h* + mássalhangzó csoportban — (amennyiben a *h* előzménye, a *χ* nem vokalizálódott *i̯*-vé (l. a vokalizáció alatt), és nem asszimilálódott a következő mássalhangzóhoz —): 1502: *Kohnya-* ~ 1544: *koňha-, lohma* > *lomha, ehnyei̯t* > *enyhít, kuhnyó* > *kunyhó, káhlya* > *kályha, vehmes* > *vemhes* stb. Az egyetlen kivétel: *ihlet* minden valószínűség szerint a XVI. században kihalt, majd a XVII. században régi források alapján új életre keltett szó. Ez egyszersmind azt is igazolja, hogy a XVII. században nyelvünk már megtűrte az addig következetesen kiküszöbölt *h* + mássalhangzó kapcsolatot. — Egyéb, teljesen elszigetelt példák is akadnak, mint *feteke* > *fekete* (talán még az ősmagyarban), *bonc* > *comb*, egy-egy ejtésmozzanat cseréjével, *cízsió* > *csízió, Sabác* > *Szabács* stb.

4. A haplológia vagy egyszerejtés, mely abban áll, hogy egy szóban két azonos vagy hasonló, egymást követő szótag közül az egyik kiesik, szintén jelentkezik néhány példában: 1229: *Zarozozou*, olv. *Szározoszuo* 'száraz völgy' > 1368: *Zarazo* > 1409: *Zarzo* 'Szárszó'; *ájajtatos* > *ájtatos* (vö. JókK.: *ayoytatos* > MargL.: *aytatos-); szám kivé vet* > *számkivet* (XVI. sz.); *büntetetlen* > *büntetlen* (XVI. sz.); *lakhatatlan* > *lakhatlan* (XVII. sz.); *okvetetlen* > *okvetlen;* stb.

Irodalom

A vokalizációról: *β:* Bárczi, Htört.² 127—9; Benkő: NyK. LIV, 49—50; Török: MNy. LI, 330—4. *γ:* Gombocz, ÖM. II/1, 93—4; Bárczi, TA. 117; Uő., Htört.² 134—5. *χ:* Gombocz, ÖM. II/1, 93; Melich: NyK. XLIV, 368—70; Bárczi, Htört.² 131. *l:* Losonczi: MNy. XIV, 129—33; Uő: NyK. L, 240—51; Benkő, NytudÉrt. 1. sz. 73—4; Bárczi, Htört.² 129. — A képzés helyének eltolódásáról: *β:* Petrovici (és többen): MNy. LII, 6—26; Bárczi, Htört.² 127—8. *dzs:* Kniezsa: MNy. XLIII, 242—3; Baboss: MNy. LIII, 438—42; Bárczi, Htört.² 119. *χ:* Melich: NyK. XLIV, 334—72; Gombocz, ÖM. II/1, 92—3; Bárczi, TA. 116—7: Uő., Htört.² 121—2. *χ:* Melich: NyK. XLIV, 339—52; Gombocz, ÖM. II/1, 93; Bárczi, Htört.² 131. *t, d:* Bárczi: MNny. VI. 111—6. — A palatalizációról: *γ:* Bárczi, TA. 117; Uő.; Htört.² 135. *l:* Gombocz, ÖM. II/1, 96—7; Benkő: NytudÉrt. 1. sz. 22—4, 39—64; Bárczi, Htört.² 130, 160. *n:* Simonyi: Nyr. XL, 245—8; Justus: Adatok a magyar *ny* hang történetéhez; Horger, Nyj. 104—5; Benkő, NytudÉrt. 1. sz. 32, 43; Deme: NyatlFunk. 243—4; Gombocz, ÖM. II/1, 96; Bárczi, Htört.² 161—2. *t:* Gombocz, ÖM. II/1, 97; Bárczi, Htört.² 132, 162. Egyéb: Gombocz, ÖM. II/1, 97; Bárczi, Htört.² 136, 162—3; Benkő: Nyjtört. 99; Deme: NyatlFunk. 240—8; *lj, nyj, tj, dj:* Benkő: NytudÉrt. 1. sz. 32, 38, 56—7; Uő.: I. OK. VII, 137—8; Kniezsa: MNy. LVIII, 305—12; Bárczi, Htört.² 130, 135—6. — A depalatalizációról: *ly:* Horger, Nyj. 105—6; Benkő, NytudÉrt. 1. sz. 31, 39—64; Uő., Nyjtört. 97—8; Deme, NyatlFunk. 248—50; Bárczi, Htört.² 132—3, 160—1. *ny:* Benkő: NytudÉrt. 1. sz. 43; Deme, NyatlFunk. 248; Bárczi, Htört.² 161—2. *gy:* Gombocz, ÖM. II/1, 97; Bárczi, Htört.² 136, 163. — Az affrikálódásról: *z:* Gombocz, ÖM. II/1, 96; Bárczi, Htört.² 159. *sz:* Gombocz, ÖM. II/1, 96; Bárczi Htört.² 163. *s:* Gombocz, ÖM. II/1, 96; Bárczi, Htört.² 163. *j:* Deme, NyatlFunk. 254—60; Benkő, Nyjtört. 100; Bárczi, Htört.² 163. — A dezaffrikálódásról: Gombocz, ÖM. II/1, 97; Bárczi, Htört.² 164. — A spirantizálódásról: Melich: MNy. X, 353—4; Uő.: MNy. XVIII, 35; Laziczius, Nyj. 31—3; Benkő, NytudÉrt. 1. sz. 66—8; Uő., Nyjtört. 98; Deme, NyatlFunk. 250—1. — A zárhangúsodásról: *β:* Bárczi—Tamás—Pais: MNy. LII, 11—3, 16; Bárczi,

Htört.² 127. *f:* Kálmán: MNyj. III, 123—8; Bárczi, Htört.² 129. — A zöngésülésről: *ẑẑ:* Bárczi, Htört.² 131. — A zöngétlenülésről: Benkő, Nyjtört. 99—100. — Az asszociációs változásokról: Hasonulás: Losonczi: MNy. XXIV, 183—8; Laziczius: MNy. XXVI, 275; Melich: NyK. XLIV, 349—350; Gombocz, ÖM. II/1, 98; Bárczi, Htört.² 131, 165—6; Benkő: Nyjtört. 100. Elhasonulás: Gombocz, ÖM. II/1, 98; Bárczi, Htört.² 166—7. Hangátvetés: Vértes O. A.: Pais-Eml. 40—3; Bárczi, Htört.² 167. Haplológia: Horger: MNy. XXX, 69—72; Vértes O. A.: Pais-Eml. 43—4.

c) A MÁSSALHANGZÓK MENNYISÉGI VÁLTOZÁSAI

A mássalhangzók nemcsak minőségi, hanem mennyiségi (kvantitatív) változásokat is szenvednek. A mennyiségi változásoknak két szélső esete egyrészt egyes mássalhangzók teljes elnémulása, másrészt új mássalhangzó betoldása. E két szélső eseten kívül kvantitatív változás az egyszerű mássalhangzók megkettőzése, a geminációés a hosszú vagy kettős mássalhangzók rövidülése, egyszerűsödése.

A mássalhangzók kiesése

Meghatározott fonetikai helyzetben a nyelvtörténet különféle szakaszaiban a következő mássalhangzó-kiesések fordulnak elő:

1. A hangzóközi *β*, illetőleg a belőle keletkezett *v* gyakran kiesik, hanghézagot hozva létre. Ez a jelenség valószínűleg már az ősmagyar korban megkezdődött, de folytatódik az ómagyar korban is, mint azt ebben az időben meghonosodó jövevényszavak tanúsítják. Különösen gyakori a *β* kiesése *u, ü* után a XI—XIII. században: 1055: *cues* 'köves', *tue* 'töve', *luazu* 'lovász', *fuegnes* 'fövenyes', 1231: *Chuer* 'kövér', 1194: *Tawarnuc* ~ 1235: *Taarnuk* 'tárnok' stb. Az ily módon keletkezett hanghézagot a nyelv valamiképpen rendesen kiküszöböli, sok esetben visszaállítja a *v*-t: *köves, töve, fövenyes, lovász* stb. (a *v*-tlen alakok bizonyára sohasem voltak egyeduralkodók, csak gyakori változatok). A hangzóközi *v*-nek szórványos kiesése ma is megfigyelhető, főleg nyugati nyelvjárásokban: *üveg* > *üeg* stb.

Ugyancsak az ómagyar korban a szókezdő *βi* hangcsoportban a *β* többször eltűnik: HB.: *vimagguc, uimadsaguc-* stb., JókK.: *vymadgozzonk* ~ JókK.: *ymaduan* 'imád-'; 1201: *vygor* ~ 1302: *Igar* hn.; lat. *viola* ~ 1340: *Iwola* 'ibolya'; görög *βισάκκι* ~ SchlSzj.: *izak* 'iszák' stb. — E változás nem érint minden *βi* > *vi* szókezdetet: *vidám, világ, virág, víz* stb.

Gyakran kiesik a *β* és a belőle származott *v* is mássalhangzó után. Erre a jelenségre egyaránt vannak példáink az ómagyarból és nyelvünk történetének későbbi szakaszaiból: 1226: *Asuantheu* ~ 1263: *Asantu* 'Ásványtő = árok torkolata'; 1222: *Baluanus* ~ 1211: *Balanus* 'Bálványos'; szl. *nadъ dvorjь županъ* ~ SchlSzj.: *nadruspan* 'nádorispán'; DöbrK.: *el veǵeitem* ~ MünchK.: *èlegeitèt*

'elegyít ~ elvegyít'. Mint e példák is mutatják, ez a jelenség nem válik még ugyanabban a szóban sem általánossá. Újabb példák: *pitvar* > *pitar*, *kálvinista* > *kálomista*, ol. *malvasia* > m. *malozsa* > *mazsola*, *Muszkva* > *muszka* stb.

A *β*-nek, illetőleg a belőle keletkezett *v*-nek ezen elnémulásai között legfontosabb az első helyen tárgyalt, azaz a hangzóközi *β*-nek az eltűnése, ennek ugyanis a magyar ragozástörténetben fontos szerepe van.

2. A *γ* az ómagyar korban kb. a XIII. századig két magánhangzó között eltűnik. Az így keletkezett hanghézag (két magánhangzó találkozása) rendesen valamely módon — összevonás, hanghézagtöltő beiktatása stb. — újból megszűnik: tör. *ayaĉĉï* > m. **ácsï* > *ács* (vö. 1233: *Alch)*; *feyé* > *feé* > *feje* (vö. 1055: *fehe* > *fee)*; tör *bayatur* > m. 1138/1329: *Bahatur* ~ *bátor*; tör. *čalayan* ~ 1214: *Soluhan* 'csalán'; ősm. **siyiri* ~ 1055: *siher* ~ 1193: *seýr* ~ *sír* fn.; tör. *tüyür-* ~ BécsiK.: *tọr* 'tőr, csapda'; tör. *ǰuγur-* ~ m. *gyúr*; stb. Ezzel ez a mássalhangzó (mely — mint láttuk — szó végén vokalizálódott, mássalhangzó után *j*-vé lett) legkésőbb a XIII. században végleg eltűnik nyelvünkből.

A hangzóközi *β*-nek és *γ*-nek az eltűnése és a szóvégi *β*-nek és *γ*-nek vokalizálódása igen fontos jelenség, egyrészt mert ezáltal mássalhangzó-rendszerünk jelentékeny mértékben módosult, másrészt mert ezeknek a mássalhangzóknak pusztulása, illetőleg átalakulása lényegesen beleszól mind szótöveink, mind pedig név- és igeragozásunk alakulásába.

3. Intervokális helyzetben kieshetik a *j* is. Ez a jelenség aránylag ritkább, mint a *β* vagy éppen mint a *γ* eltűnése: tör. *qïǰïn* > m. *kín* (vö. ÓMS.: *kynaal*, GyulS.: *quina* 'kínjával, kínja').

Kieshetik a *j* a szókezdő *jo*, *ju*, ritkábban *ja* csoportból; valószínűleg előbb a *jo*, *ju* *ji*-vé hasonult (a palatális *j* hatására palatális magánhangzó lépett a veláris helyébe), s ebben a *j* a magánhangzóba fölszívódott. E változás az ómagyar korban ment végbe: HB.: *iorgossun* 'irgalmazzon' ~ MünchK.: *irgalmazoc*; HB.: *iochtotnia* ~ DöbrK.: *ihiatom* ~ ÉrdyK.: *yktataa* 'iktat'; JordK.: *yonkab* ~ JókK.: *ynkab*; továbbá: *juhász* ~ *Ihász*, *juhar* > *ihar*, szl. *jarębа* > m. *iromba* stb. Mint a példák mutatják, ez is csak szórványos változás, mely gyakran ugyanannak a szónak kettős alakjait teremtette meg.

4. Szótagzáró helyzetben, tehát szó végén és mássalhangzó előtt az *l* gyakran kiesik már a korai ómagyar korszakban, megnyújtva az előtte álló magánhangzót. Láttuk, hogy az *ol*, *ël* szótagban ezt a kiesést és magánhangzó-nyúlást megelőzi az *l* vokalizációja, *u̯*, *ü̯*-vé, s ennek a folytatása a kiesés és nyúlás (alsó nyelvállású magánhangzók előtt azonban a vokalizáció nem következett be, hanem az *l* a magánhangzót megnyújtva közvetlenül eltűnt). A jelenség példái: HB.: *keassatuc* 'kiáltsátok'; 1313: *Elye mona* (< *molna*) 'Illés malma'; SchlSzj.: *both* 'bolt'; 1475: *Cholnokws* ~ 1465: *Chonokos* 'csolnakos'; 1400: *Folnagh* ~ 1468: *Fonag* 'folnagy, falusi bíró', AporK.: *fotot* 'foltot'; VirgK.: *kwlde* ~ DomK.: *kevde* 'külde'; CzechK.: *ywőlteessel* ~ *ywőteel* 'üvölt-'; JókK.: *kewlczewk* ~ MünchK.: *felkọt* 'költ'; JókK.: *erkewlczewk* ~ KazK.: *Erkőceben* 'erkölcs-'; 1404: *fewdwar* 'földvár', LobkK.: *feedre* 'földre'; stb. — Az *l* kiesésének kísérő jelensége

a hiperurbanisztikus *l* betoldása, azaz az ingadozások idején (mely különben az élőbeszédben mindmáig tart), amikor tehát *ó* és *ol*, *á* és *al*, *u* és *ul*, *ő* és *öl*, *ël* stb. szótagok váltakoztak (mint ma is *volt* és *vót*, *zöld* és *ződ* stb.), a helyesebbnek érzett *l*-es alakok hatására más keletkezésű *ó*, *á*, *ú*, *ő* stb. helyett is *ol*, *ál*, *ul*, *öl* stb.-t mondanak és írnak: HB.: *bovdug*, 1489: *Bodogh* > 1513: *Boldogh; ács* > 1233: *Alch* 'ács'; JókK.: *ymadny* ~ LobkK.: *Imalcagra* 'imádságra'; VitkK.: *tanača* ~ CornK.: *tanalchat* 'tanács-'; KTSz.: *huga*, olv. *húgya* ~ SzalkGl.: *hulgh* 'csillag'; stb.

Ennek a szótagzáró (vagy más műszóval azonszótagú) *l*-nek az eltűnése végigvonul egész nyelvemlékes korunkon (kezdeteit nem ismerjük, példáink a XIII. századtól vannak). De bár egyes keleti nyelvjárások kivételével úgyszólván minden táji beszédben állandósultak, a XVI. század végén kialakuló irodalmi nyelvünk a már régebben is helyesebbnek tartott *l*-es alakokat fogadta el.

5. Az előbbieknél jóval kisebb fontosságú a szóbelseji, zárt szótagbeli nazális kiesése. Ennek a változásnak a nyomai is az ómagyar korba nyúlnak vissza: An.: *zenuholmu* ~ 1339: *Zenhalm* ~ 1417: *Zyhalom*, ma *Szihalom*, ÓMS.: *sumha* ~ JordK.: *soha* stb. Minthogy azonban e változás csaknem kizárólag nyelvjárási maradt, s — úgy látszik — régen is inkább csak a nyelv alsó szintjén mozgott, nyelvtörténeti adatunk kevés van rá. További példák: HB.: *urdung* > JókK.: *ewrdewg-*, JókK.: *megnywmuadottuala* ~ *nyuvad*, *nyuvaszt*, *szénvonó* > N. *szévanó* ~ *szivanó*, valamint *píz*, *készerít*, *tésasszony* stb.

A mássalhangzók betoldódása

1. Ha a hangzóközi mássalhangzók kiesése következtében vagy bármely más okból (pl. magánhangzós végű és magánhangzós kezdetű szavak összetapadása esetén vagy ha magánhangzóra végződő szótőhöz magánhangzós kezdetű toldalék járul stb.), két teljes nyomatékú magánhangzó érintkezik egymással, azt mondjuk, hogy a két magánhangzó között h é z a g (h a n g r é s) vagy h i á t u s keletkezik.

A hiátust a nyelv igyekszik kiküszöbölni. Ez különféle módokon történhetik. A hézag megszüntetésének gyakori módja a h é z a g t ö l t ő, más kifejezéssel h i á t u s t ö l t ő m á s s a l h a n g z ó közbeiktatása. Ilyen hiátustöltő hang — ritkábbakat nem számítva — három van a magyarban: a *j*, a *β* (azaz a belőle keletkezett *v*) és a *h*. Többnyire nem dönthető el milyen tényezőktől függ, hogy a három közül mikor melyik lép föl. Lehetséges, hogy eltérő használatuk olykor nyelvjárási különfejlődéssel magyarázható, máskor a hiátusba került magánhangzók lehetnek mérvadók, ismét máskor a homonímia elkerülésére való törekvés lehet döntő tényező, de ez a kérdés még szakszerű vizsgálatban nem részesült.

A jelenség ómagyar korszakbeli példái: *j*: *feyé* (vö. 1055: *fehe*) > *feé* (vö. 1055: *fee*) > *feje*, **mezeyé* > *mezeé* (vö. 1055: *mezee*) > *mezeje* (vö. 1345: *Apathmezeye*), **szénáá* > *szénája* (1055: *zenaia*), *fáá* > *fája*, **tuduá* > **tudujá* > *tudja*

stb.; — *β(> v)*: lat. *viola* ~ 1340: *Iwola*, egyh. lat. *Noe* ~ JókK.: *Noue-*, **teremtë-é* > *teremtëβé*, **χádlá-á* > *χádláβá* (vö. HB.: *terumteve*, *Hadlaua)*, *fáá* > *fává*, **meséé* > *mesévé* stb.; — *h: szëméβel* > *szëméel* (vö. HB.: *halaláál*, ÓMS.: *kynaal)* > *szëméhel* (vö. GyulS.: *scemehel)*, *këgyëlméβel* > *këgyëlméel* > *këgyëlméhel* (vö. HB.: *kegilmehel)* stb. — A hiátustöltő mássalhangzó beiktatódása azonban nem korlátozódik az ómagyar korszakra. Egyrészt föllépheteti már az ősmagyar kor vége felé. Ezt bizonyítani ugyan nem tudjuk, de valószínű, hogy a TA.: *zenaia*, *megaia* 'megyéje' alakjai nem a XI. században keletkeztek. Másrészt hanghézagtöltő mássalhangzók mai napig születhetnek és szolgálhatnak a hézag eltüntetésére. Így újabb példák (a XVIII. századtól) *v: fuar* > *fuvar*, *jezsuita* > *jezsovita*, N. *januvár*, *povár*, *divó* 'dió', *rivája* 'reája', *csunyávu* stb. (úgy látszik, újabban a hiátustöltő *v* inkább csak labiális magánhangzó mellett mutatkozik); — *j;* Szentsey-daloskönyv (1670—1704): *árvájul*, *vejendi*, *nevéjért* stb., mai köznyelv: *fiam* > *fijam*, *miért* > *mijért*, N. *füjet*, *üjeg (füvet*, *üveg* > *füet*, *üeg* > *füjet*, *üjeg)*, *kües* > *küjes* stb.; — *h: fuászkodik* > *fohászkodik*, *viola* > N. *vihola*, N. *piarc* > *piharc*, *kovász* > N. *koász* > *kohász*, *bivaly* > N. *bial* > *bihal*, *föveny* > N. *föeny* > *föheny*, *lovak* > N. *loak* > *lohak*, *mióta* > N. *mihóta* stb.

Láttuk, hogy ezek a hiátustöltő mássalhangzók ki is eshetnek két magánhangzó között; ilyenkor — mint több példa is mutatja — egy másik hézagtöltő foglalhatja el a helyüket. Az irodalmi nyelv megszilárdulása óta az újabb példák rendesen nyelvjárási szinten maradnak.

2. Szórványosan jelentkeznek egy-egy szóban más, nem etimologikus mássalhangzók is, melyeknek nem tudjuk okát adni. Ezeket a n o r g a n i k u s m á s s a l h a n g z ó k n a k is szokták nevezni, ami persze nem magyarázat, inkább csak felhívja a figyelmet arra, hogy ezek keletkezése homályos. Ilyenek például: *rubin* > *rubint* (XVI. sz.), *rozmarin* > *rozmarint* (XVII. sz.) ~ *rozmaring*, *mostan* > N. *mostand; barlag* > *barlang* (XV. sz.), *borzag* > *borzang* 'bodza', *bodobács* > *bodobáncs*, *bogács* > *bogáncs*, *stiglic* > N. *tiglinc*, *tányér* > N. *tángyér* stb.

A mássalhangzók nyúlása

1. A mássalhangzók kettőződése fontos és gyakori jelensége a magyar hangtörténetnek. E kettőzés rendszerint két magánhangzó között következik be, de egyes jelek arra mutatnak, hogy — legalább átmenetileg — a szóvégi mássalhangzók is hajlamosak voltak a nyúlásra. A fontosabb esetek a következők:

A középfok *-b* jele előbb intervokális helyzetben — pl. *-t* tárgyraggal vagy *-n* módhatározóraggal ellátott alakban — megkettőződik, s ebből aztán elvonással a szóvégi *-b* helyét is *-bb* foglalja el: NádK.: *naǵob* ~ *naǵobbat*, *nagobban; tőb* ~ *tőbbeth*, *tőbben;* BirkK.: *hamarab* ~ *hamarabb*, *inkab* ~ *toabba*, *kisseb* ~ *többi;* stb. Bár e példák arra mutatnak, hogy a XV—XVI. század fordulója táján a geminációs már kialakult, sőt intervokális helyzetből kezdett átterjedni a szó

végére is, e jelenség ekkor még korántsem volt általános, nyilván csak egyes nyelvjárásokban lehetett honos. A XVI. században, de még a XVII.-ben is elég sok példát találunk arra, hogy a középfok jele még csak *-b* (persze, főleg mássalhangzós szókezdet előtt): Pesti: *poklab*, Zrínyi: *fenéb*. A XVII. század végére azonban a *-bb* elterjed, kivéve mássalhangzó után, ebben a helyzetben ugyanis egyáltalában nem történt geminációi: *kevesbít*, *édesb*, *gonoszb* stb.

Korán geminálódott a múlt idő *-t* jele, először intervokális helyzetben; majd innen átterjedt a kettős *tt* analogikusan magánhangzó után a szó végére is; végül a múlt idővel rendszerint azonos alakú (és azonos eredetű) múlt idejű melléknévi igenévre is (ennek *t*-je ugyanis ritkábban kerül hangzóközi helyzetbe, azért valószínűbb, hogy ezekben a kettőzés analogikus eredetű). A változás tehát ilyenféleképpen történt: *hallotam, hallotál, hallot* stb. > *hallottam, hallottál, hallot* > *hallottam, hallottál, hallott*, s innen aztán a melléknévi igenév is: *hallot* > *hallott*. Korai példák: HB.: *odut* ~ *odutta* 'adott ~ adta', JókK.: *megmondot, mondot* ~ *mondottauala, maradotuolna* ~ *ewztewuereytetteuolna'* ösztövérítette volna', *fordolot* 'fordult' ~ *megakastotta* stb. Ez a helyzet sokáig így marad: BécsiK.: *Hallottam, bèzèllèttèl, vọttèd* stb. ~ *vallot, kellet, zèrzèttètèt* stb. De a *-tt* állandóan terjedt magánhangzó után a szó végén is, így már a Jókai-Kódexben vannak ilyen példák is: *mondott, vtaltatott, futott* stb. A XVI—XVII. században kialakult a mai helyzet.

Ugyancsak megkettőződik a *-t* helyhatározórag olyan határozószókban, névutókban, határozókban, mint *itt, ott, mellett, felett, előtt*, továbbá *Győrött* stb. Valószínű, hogy a gemináció itt is előbb hangzóközi helyzetben alakult ki, tehát *itten, ottan, helyettem, mellette* stb.-féle alakokban, majd innen terjedt át a szóvégi helyzetben levő *-t* helyébe is *-tt*. Pl. BécsiK.: *èlọttọc*, de *èlọt*, és még rendesen *ith, ot, mellet* stb. A mai helyzet itt is a XVI—XVII. században alakult ki.

2. A XV. században indul meg a hangutánzó igék *-n* képzős mozzanatos változatában a tő utolsó mássalhangzójának kettőzése, ami a mozzanatosság aláfestését szolgálja, noha talán ilyen hangszimbolikai jellegű már a *villám ll*-je vö. (1355: *Wyllam)*. Például: 1460: *Pathanthyws* ~ SchlSzj.: *pathtante*, SzabViad.: *pattantywkwal*, VirgK.: *czatogas* ~ GuaryK.: *zattanasa*, Cal.: *bőfőg* ~ Eszterházi Tamás (1602.): *bőffent-;* ugyanúgy: *dörög* ~ *dörren, mocorog* ~ *moccan, zörög* ~ *zörren, fröcsög* ~ *fröccsen, bugyog* ~ *buggyan, rotyog* ~ *rottyan* stb. Olykor megesik, hogy a geminált mássalhangzó behatol a gyakorító változatba is, így *pattog, csattog* (XVI. sz.), *durrog* (XVIII. sz.), *villog* (XVI. sz.) stb.

Igen gyakori, főleg a nyugati, de részben a keleti nyelvjárásokban is a hangzóközi *s*-nek a megkettőződése. Ez a jelenség mélyen az ómagyar korba nyúlik vissza, és néhány esetben a köznyelvben is általánossá vált a hangzóközi *ss*, noha az irodalmi nyelv (a helyesírás) rendszerint nem vesz róla tudomást. Így: tör. *bäčänäy* ~ 1086/XII—XIII. sz.: *Beseneu*, 1225: *Besneu-* ~ 1322: *Besseneu*, 1340: *Besseneu* stb. 'besenyő'; JókK.: *kewsseb*, BirkK.: *kisseb;* lat. *jus* ~ Veres Balázs (1565.): *iussath;* nyugat-dunántúli levelekben: 1581: *igenessen*, 1584: *tellyesseb*, 1585: *tökelletessen*, 1589: *bizoniossan, szivessen* stb. A nyugati nyelv-

járásokra ezek az alakok mindmáig jellemzők. Erdélyben az *erőssen, szorossan, magassan, pirossan*-féle alakokból *erőss, szoross, magass, piross* ragtalan változatok vonódtak el. A köznyelvben is rendesen kettős *ss*-sel ejtjük pl. a *kisebb* szót.

Keleten, de részben nyugaton is szabályszerűvé vált a hangzóközi *l* és olykor az *ly* kettőzése. Így már JókK.: *fuuallas-* (de még 1641: *fual*), *ellen* (de BesztSzj., SchlSzj.: *elenseg*), BécsiK.: *tǫllǫ, ǫtǫllǫc, bèlǫllèd, belǫllǫ* stb., SzékK.: *rollad, felőlle, tőlle, előlle* stb. (de pl. ÉrdyK.: *rolok, tőle, belőlők* stb.), MünchK.: *oľlat*, JordK.: *ollyanok*, ÉrdyK.: *ollyannaa* (de pl. VirgK.: *Olyan*, VitkK.: *oľannac* stb.), MünchK.: *illeten*, JordK.: *eellyen* (de VirgK.: *ilyenek*, CornK.: *jmylyen* stb.); továbbá *szólló, metéllő, tüzellő, nállad, tökélletes* stb. Sok esetben a kettőzés más nyelvjárásokba és a köznyelvbe is behatolt, s nemegyszer még irodalmi nyelvünk is elfogadta: *kell, kellemes* (vö. 1270, 1285: *Kelemes* ~ 1342: *Kellemes; holló* (vö. 1231: *Holo* ~ 1315: *Hollo*); *üllő* (vö. PeerK.: *ẃlőők*, 1553.: *Ilew* stb. az *ülni* igéből); *teljes* (= *tellyes*). Ez a geminációaz irodalmi nyelvben sokáig harcolt az egyszerű hang ellen, s a harc csak a XIX. század elején dőlt el. Hogy ez a tendencia ma sem halt ki, azt mutatják az ilyen újabb keletű és hibásnak minősülő, műveletlennek ható alakok: *halladás, Kellenföld, ellemi* stb.

Mind a nyugati, mind a keleti nyelvjárásokban általános volt a szóvégi *n* kettőzése, főképp a *-ban, -ben, -n* határozóragban: *szélesenn, nagyonn, házbann, kertbenn, tetőnn, lábonn* stb. Ez a jelenség, melyre a XVI. századtól bőséges példáink vannak, szintén sokáig küzd az irodalmi nyelvben a létjogosultságért, de a XIX. században végleg provincializmusnak minősül.

Megemlítendő még az *-sz* 2. személyű igei személyrag nyúlása magánhangzó után. Ez keleti nyelvjárásainkra jellemző. A XVIII. században Erdélyben már általános volt, pl. Aranka György (1790.): *festessz, kezdessz, tartassz, mondassz* stb.

Egyéb mássalhangzók szórványos geminációja is előfordul intervokális helyzetben korai nyelvjárásainktól kezdve: *egy*, vö. HB.: *ig fa* ~ *igg ember; szappan*, vö. szl. *sapunъ* ~ 1510: *zaponth* ~ 1530: *Zappan; dinnye*, vö. szl. *dinja* ~ BesztSzj.: *dyne* ~ 1223: *Dinna*, továbbá *leszek* > *lesszek, roszul* > *rosszul, merészen* > *merésszen, egészen* > *egésszen* stb. Ezek egyike-másika a köznyelvben is általános, a *rossz, szappan, dinnye* geminációját pedig már helyesírásunk is irodalmivá avatta.

A mássalhangzó-torlódások és feloldásaik

1. Közismert a magyar nyelvnek az a finnugor alapnyelvből örökölt tulajdonsága, hogy nem kedveli a szó elején két vagy több mássalhangzó találkozását. Ilyesmit általában csak hangutánzó szavakban tűr meg, mint *brekeg, prücsök, krákog, prüszköl, fröccs* stb., valamint viszonylag újabb keletű jövevényszavakban, mint *gróf, krém, fricska, trehány, spórol, spájz, spontán* stb., de gyakran ez utóbbi jellegűekben is csak ideig-óráig. A sok meghonosodott idegen szó azonban

úgy megsokasította újabban nyelvünkben a szókezdő mássalhangzó-torlódásokat (mint *friss, spárga, státus, stelázsi, kristály, profit* stb.), hogy nyelvünk ma már kevésbé ellenálló velük szemben. Igaz, hogy régen is sokszor századok teltek el, mielőtt a feloldás bekövetkezett vagy elterjedt volna. A ma is torlódást tartalmazó jövevények között vannak igen régiek is: *drága* (1228.), *krajcár* (XV. század), *gróf* (1409.) stb.; a népnyelv azonban sokszor ma is eltünteti ezekben a torlódást: *dërága, gërof, karajcár, firiss, stelázsi* stb.

2. A szó eleji mássalhangzó-torlódásokat a nyelv többféle módon oldja föl.

A) A torlódás elé ejtéskönnyítő magánhangzó kerül. E magánhangzó vagy a torlódás után következő szótag magánhangzójával azonos, vagy kezdettől *i* ~ *ë*. A feloldásnak ez a módja kimutatható az Árpád-kortól, és napjainkig eleven. Főleg az *s, sz, z* + zárhang esetében szokásos. Régebben a feloldó hang rendesen azonos volt a következő szótag magánhangzójával, s ebből később elhasonulással keletkezhetett *i* vagy *ë*, de főleg újabb jövevényszavainkban az *i* közvetlenül is jelentkezhetik (pl. *iskátulya, istráng, islóg* stb.). Példák: szl. *strugarъ* > m. *esztergályos* (vö. 1243: *vzturgar*, 1335: *Estergar)*; 1291: *Stallo* ~ DebrK.: *Istallo-*; lat. *Stephanus* ~ m. *István* (vö. 1331: *Estfan-)*; szl. *dvorъ* > m. *udvar* (vö. 1193: *Ojvduor*, An.: *Hymusuduor)*; lat. *schola* > m. *oskola* ~ *iskola* (vö. ÉrdyK.: *oskolaya* ~ 1544: *iskolabol, escola)*; továbbá: szl. *stьlpъ* > m. *oszlop*, szl. *stolъ* > m. *asztal*, szl. *svlakъ* > m. *iszalag*, szl. *stykъ* > m. *ösztöke*, ném. *sturm* > m. *ostrom*, ném. *strang* > m. *istráng*, ném. *spital* > m. *ispotály* stb.

B) A torlódás feloldásának leggyakoribb módja, hogy a torlódó mássalhangzók közé egy magánhangzó, az úgynevezett bontóhang iktatódik. Ez a magánhangzó legtöbbször azonos a következő szótag magánhangzójával, de vannak esetek, amikor kezdettől fogva *i* ~ *ë* bontóhangot találunk: szl. *bratъ* > m. *barát* (vö. HB.: *bratym* ~ 1252: *Barath)*; szl. *brazda* > m. *barázda* (vö. 1086/XII—XIII. sz.: *brazda* ~ 1270: *wrdugbarazdaya)*; szl. *kraljь* > m. *király* (vö. 997 el./1109: *κράλ* > 1229: *Kyral-* ~ 1233: *Kerali)*; szl. *krьstъ* > m. *kereszt* (vö. 1256: *cryst ut* ~ 1248: *kyrist vt* ~ 1261: *Kereztur)*; ném. *prez* > m. *perec* (vö. SchlSzj.: *perech)*; szl. *črěpъ* > m. *cserép* (vö. 1327: *Cherep)*; továbbá: vallon *clinche* > m. *kilincs*, ném. *zwec* > m. *cövek*, ném. *schnur* > m. *zsinór*, lat. *planta* > m. *paránta*, szl. *klasъ* > m. *kalász*, szl. *glista* > m. *giliszta* stb. Néhány esetben látszólag hangátvetés oldja föl a torlódást. Ahol azonban régi adatok kellő számban állnak rendelkezésünkre, kiderül, hogy nem hangátvetés történt, hanem voltaképpen bontóhang választotta szét a torlódó mássalhangzókat: szl. *sluga* > m. *szolga* (vö. 1223: *Zuluga-* ~ 1223: *Sculga-)*; szl. *brekynja* > m. *berkenye* (vö. 1268: *Brekene* ~ 1252/1326: *Berekenefa* ~ 1274: *Berkyne)*; éppígy: szl. *slama* > m. *szalama* > *szalma*, szl. *svraka* > m. *szarka* stb.

C) Viszonylag ritkább jelenség a régi nyelvben, hogy a torlódásból a második mássalhangzó — legtöbbször *β* > *v* — kiesik: szl. *svętъ* > m. *szent* (vö. HB.: *szent)*; szl. *svobodъ* > m. *szabad* (vö. HB.: *zoboducha)*; ném. *schwager* > m. *sógor* (vö. 1450: *Swogor* ~ 1512: *Sogor)*; szl. *stoborъ* > m. *szobor* (vö. 1488: *Zobor)*;

szl. *stъba* > m. *szoba* (vö. 1300: *foldzuba*); uígy: szl. *chvorъ* > m. *kór* 'beteg', ném. *zwirne* > m. *cérna*, ném. *zwickel* > m. *cikkely*, szl. *cvikla* > m. *cékla*, lat. *guardianus* > m. *gárgyán* stb.

Előfordul, hogy a torlódásból az első mássalhangzó esik ki: szl. *stoklasъ* > m. *toklász*, szl. *Vladimir* > m. *Ladomér*. Ide tartozik voltaképpen a szláv *šč*-nek magyar *cs* megfelelése is: *ščuka* > m. *csuka* (vö. 1210: *Chuka*); *ščьrba* > m. *csorba* (vö. 1227: *Churba*), *ščava* > m. *csáva* (vö. KolGl.: *czava* stb.), de mindent összevéve a régiségben a feloldásnak ez a módja elég ritka. Újabban ellenben nyelvjárásokban igen terjedt: *pacéroz*, *parhelt*, *picli*, *trázsa*, *trózsák*, *templi* stb.

D) A *β* + mássalhangzó esetében előfordult — mint láttuk — a *β* kiesése, de ezenkívül van néhány példa a *β* vokalizálódására is: szl. *vlachъ* > m. *oláh* (vö. 1283: *Olahteluk*), ugyanennek a szláv szónak a többese *vlasi* > m. *olasz* (vö. 1181: *uloz*), szl. *vnuka* > m. *unoka* (vö. 1209: *Vnuca*).

3. Nyelvünk azonban nemcsak a szóeleji torlódásokat nem kedveli, hanem a szó belsejében is nehezen tűr meg kettőnél több mássalhangzót egymás mellett. Pedig ilyen torlódások szép számmal keletkeztek, mikor a szóvégi magánhangzók eltűnése miatt sok szavunk két mássalhangzóra végződött, például *szerelm*^{ü}-ből *szerelm*, *χotolm*^{u}-ból *hatalm*, *titk*^{u}-ból *titk* lett és sok más hasonló. Ha már most ezekhez mássalhangzóval kezdődő toldalék járult, vagy összetételben, szószerkezetben mássalhangzóval kezdődő szó következett utánuk, hármas torlódás keletkezett: *szerelmtől*, *hatalmban*, *titknak* stb. E torlódások föloldása szintén többféle módon történt.

A) A második mássalhangzó kiesett. Ez a régiségben nem ritka, de viszonylag kevés esetben maradt a mai nyelvben is nyoma: HorvK.: *felelben* 'félelemben', MargK.: *syralban* 'siralomban', ÉrdyK.: *eerdemhety*, KazK.: *ostromhata*, Szentsey daloskönyv (1670—1704): *gyémánnak*, *galamja* stb. Néhány példában ez a feloldási mód maradandónak bizonyult: *ajánldék* > *ajándék*, *tekintget* > *tekinget*, *zárlni* > *zárni*, *eperjfa* > *eperfa* (s innen *eper*), *férjfiú* > *férfiú* stb.

B) Megtörténik az is, hogy az első mássalhangzó esik ki; NagyszK.: *faydambol*, *zeremnec*, WinklK.: *siramban* stb. Ennek közvetlen nyoma nem maradt. A nyelvújítók azonban ennek alapján „fölújítottak" tévesen egy olyan szót, amely sohasem volt: *sirám*.

C) A leggyakoribb és a legmaradandóbbnak bizonyuló feloldási mód abban áll, hogy a két első mássalhangzó közé bontóhang — *ë* ~ *o* — iktatódik be. Az így megnövekedett testű tő azután a toldalékos alakból elvonódik: 1055: *harmu* ~ 1291: *Harum-*, 1211: *-holmu* ~ 1358: *Holum*, JókK.: *fegelemuel*, BécsiK.: *alommal* stb.; ugyanígy: *szerelem*, *hatalom*, *siralom*, *félelem* stb.; *vehem*, *teher*, *tékozol*, *érdemel*, *kóborol* stb. Ez a jelenség a XII. századig megy vissza (esetleg még régebbre), vö. An.: *Peturgoz*, HB.: *peter* > l. *Petrus* stb. A XVI. század után újabb példák már nemigen akadnak.

D) Ha a harmadik mássalhangzó *v* (*β*), ez eshetik ki: 1581: *mwskwak* ~ 1581/1582: *Muszkaországban*, *körtvély* > *körtély* (innen elvonással *körte*), *estve* > *este* stb.

A mássalhangzók kiejtéséről: *β:* MELICH: MNy. IX, 395—6; KNIEZSA: MNy. XXIV, 320; HORGER: NNyv. III. 74; Uő.: MNy. XL, 265; Uő.: Nyj. 93—4; BÁRCZI, Htört.[2] 127—8; BENKŐ, Nytört. 78. *γ:* MELICH: NyK. XXXIV, 134—7; GOMBOCZ, BTLw. 168—9; Uő.: ÖM. II/1, 93; BÁRCZI, Htört.[2] 134. *j:* MELICH: MNy. IX, 61—2; BÁRCZI, Htört. 132. *l:* LOSONCZI: MNy. XIV, 129—33; Uő.: NyK. L, 240—51; HORGER, Nyj. 45—7; BENKŐ, NytudÉrt. 1. sz. 73—4; Uő., Nyjtört. 78—9; BÁRCZI, Htört.[2] 129—30. — A mássalhangzók betoldódásáról: HORGER: MNy. XXV, 252—3; BÁRCZI, Htört.[2] 99—100. — A mássalhangzók nyúlásáról: *-b:* LOSONCZI: MNy. XIV, 22—6; ZOLNAI GY.: AkNyÉrt. XXIII/10, 30; MELICH: NyK, XL, 380—1; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 95—6; BÁRCZI, Htört.[2] 164—5; BERRÁR: TörtMondt. 18—9. *-t:* MELICH: NyK. XL, 380—1; SÁGI: MNy. XXI, 65: SZINNYEI: MNy. XXII, 167. jegyz.; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 95; BÁRCZI, Htört.[2] 142; BERRÁR, TörtMondt. 24. Kifejező geminációi: MELICH: NyK. XL, 381; D. BARTHA, Szóképz. 35. *-s-:* BENKŐ, Nyjtört. 101—2. *-l-:* BENKŐ, Nyjtört. 101; BÁRCZI, Htört.[2] 142: *-sz:* BENKŐ, Nyjtört. 102. Egyéb: GOMBOCZ, ÖM. II/1, 95—6; BÁRCZI, Htört.[2] 142, 164—5. — A mássalhangzó-torlódásokról és feloldásaikról: *Szó elején:* HORGER: MNy. XVII, 78—86; Uő.: MNy. XXVIII, 37—9; Uő.: Nyr. XXXVI, 410—415; KÁLMÁN: MNyj. II, 59—70; BÁRCZI, Htört.[2] 137—40. *Szó belsejében:* HORGER: MNy. XXVIII, 145; BÁRCZI, Htört.[2] 140—1.

d) A MÁSSALHANGZÓ-RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Láttuk, hogy az ómagyar korszak elején az ősmagyarból örökölt mássalhangzó-rendszer még számos ponton eltért a mai magyar nyelv mássalhangzó-rendszerétől, noha lényegesen közelebb volt hozzá, mint a finnugor alapnyelv konszonantizmusa. A nyelvemlékes korban a rendszer átalakulásának főbb vonásai és időrendje a következőkben foglalhatók össze.

1. Még az első századokban fokozatosan kihullott a nyelvből a χ meg a γ, ez a két erősen veláris, azaz a szájüreg hátulsó részében képzett réshang. E hangok élete a magyar nyelvben a XIII. századdal lezárult. Ezzel a veláris artikulációjú hangok aránya lényegesen csökkent.

Még az ómagyarban gyakorlatilag eltűnt a β, sőt valószínűleg e hangnak *v*-vé való átalakulása a nyelvterület nagyobb részén még jóval az ómagyar korszak vége előtt megvalósult. — Az ómagyar korszak végére a χ is ritka variánssá húzódott vissza. A mohácsi vész után tehát nyelvünkben egyetlen olyan mássalhangzó maradt, mely mai köznyelvünkből hiányzik, az *ly*. Az *ly*-ből — mint tudjuk — a XIV. századtól kezdve lassú terjedéssel a nyelvterület nagy részén *j* lett. Az irodalmi kiejtésben azonban a mai nyelvállapot — az *ly* helyébe lépett *j* — csak a XIX. században szilárdult meg. Míg az előbbi hangoknak, főleg a χ-nak meg a γ-nek a pusztulását különösebben nem sajnálhatjuk, az *ly* eltűnését veszteségnek könyvelhetjük el.

Másrészt még az ómagyar korszak legelső századaiban bővült nyelvünk a *zs*-vel meg a *c*-vel. Az ómagyar korszak végére kialakult a *dz* is, de ez ekkor még ritka, megterheltsége a következő századokban fog fokozatosan növekedni

mai napig. Mindenesetre a mohácsi vészig a magyar hangrendszer egyetlen mássalhangzó, a *dzs* kivételével (és az *ly* többlettel) megvalósult. Az ómagyar korszakban a fejlődés határozottan a zöngés-zöngétlen oppozíció kiteljesedése irányában halad. Az ősmagyar korban (és az ómagyar korszak elején) hiányzott az *f* zöngés párja, és hiányzott a *β* zöngétlen megfelelője. Azzal, hogy a *β* is labiodentális réshanggá lett, mint amilyen az *f*, pontos *v* ~ *f* szembenállás keletkezett. — A *zs*-vel megteremtődött az *s*-nek addig hiányzó zöngés párja. — Az újonnan meghonosodott *c* ugyan sokáig zöngés pár nélkül maradt, azonban a korszak végén kialakuló *dz* itt is megteremtette az *dz* ~ *c* kettősséget. — Azzal, hogy az ősmagyar *cś* depalatalizálódott, a *dzś* artikulációja pedig eltolódott a *gy*-ig, e két hang pár nélkül maradt, azonban a *gy* mellé korán (legkésőbb a XII. században) kifejlődött a *ty*, csupán a *cs* maradt társtalan az egész ómagyar korszakon át. Ezen csak a következő korszaknak, a középmagyarnak az első évtizedei segítenek a XVI. században meghonosodó *dzs* affrikátával. Ez ugyan mindmáig igen ritka hang maradt, gyakorisága egyáltalában nem mérhető a *cs*-hez, mégis benne a rendszer kiegészülését, egy hiányzó tagjának megszületését láthatjuk.

Ellentett irányú változás csupán a *j* zöngétlen párjának, a *χ*-nek a visszahúzódása. Ebben az esetben — amennyiben a *χ* valaha is fonéma volt — a zöngés-zöngétlen szembenállás egy ponton meggyöngült. (Egyelőre kétes, hogy a napjainkban jelentkező *χ* a *peχ, tëχnika, düχ* stb.-féle ejtésváltozatokból valóban rendszertaggá fog-e kiépülni.) — Nem keletkezett zöngétlen párja az *l*, *r*-nek, tehát a likvidáknak és érthető okból a nazálisoknak.

Mindent összevéve nem kétséges, hogy nyelvemlékes korunk első 700 évének (a IX. század végétől a XVI. század végéig) egyik fontos eredménye nyelvünk egy jellemző vonásának, a zöngés és zöngétlen mássalhangzók világos szembenállásának kiteljesedése. Ezzel egyszersmind — a rendszer tagjait tekintve — mai magyar mássalhangzó-állományunk a XVI. század végére már teljes, azzal a kivétellel, hogy az *ly*-nek már megindult pusztulása még csak ezután válik véglegessé.

2. Megerősödik és kiteljesedik nyelvünk egy másik jellegzetes vonása, az egyszerű, illetőleg rövid és a geminált, illetőleg hosszú mássalhangzók szembenállása. Úgy látszik, az ómagyarban teremtődött meg nemcsak a *tt*, *bb*, de sok más kettős mássalhangzó is. Asszimiláció útján kialakult minden mássalhangzónak a geminált párja, amely azelőtt esetleg hiányzott (egyes geminált mássalhangzók ősmagyar korbeli hiányát sok esetben nem állíthatjuk biztosan), így a felszólító mód *j*-je az *ssz*-t, a *zz*-t, az *ss*-t,a *tty*-t stb., a *-val, -vel v*-jének hasonulása pedig minden mássalhangzó geminált változatát megteremtette, vagy ha az már megvolt, erősítette. Természetesen a geminációi is igen megnövelte a kettős mássalhangzók számát, mint már a *tt*, *bb*-vel erre utaltunk. Az egyszerűsödések vele szemben jelentéktelenek. Így minden magyar mássalhangzónak megvan a tőle élesen különböző kettős vagy hosszú párja, az egyetlen kivétel, melyben ez a szembenállás hiányzik, a *dz*, mely mindig geminálnak hangzik (elképzelhető

ugyan pl. egy *vakaródzgat*-féle alak, ebben a *dz* azonban csak variánsa a *vakaródzik*-ban geminálatlan hangzó *dz*-nek). Azonfelül igen ritka a *dzs* geminált változata.

3. A mássalhangzó-változások azonban nemcsak új hangokat, szembenállásokat teremtettek, hanem lényegesen megváltoztathatták az egyes hangok gyakoriságának az arányát. Ez egyáltalában nem lényegtelen, elsősorban a nyelv hangzása szempontjából, de fontos a mássalhangzó-rendszerre nézve is, hiszen egy nyelven belül egy hang fontos jellemzői közé tartozik a megterheltsége. Bár soha senki sem mérte föl korszakról korszakra az egyes mássalhangzók megterheltségi arányának változásait (ebbe a hangváltozásokon kívül sok egyéb tényező is, újabb jövevényszavak, egyes toldalékok változó gyakorisága stb. beleszól), annyi a vázolt mássalhangzó-változásokból nyilvánvaló, hogy ezen a téren a legfontosabb jelenség a széleskörű palatalizáció, mely elsősorban az *ly*-ek meg az *ny*-ek számát szaporította meg, de sok egyéb palatális hangot is létrehozott. Mint láttuk, ez a jelenség végigvonul ugyan egész nyelvtörténetünkön, de különösen a XV—XVI. században erősödik meg. Az akkor kialakult arány nagyon lényegesen azóta sem változott meg. Az *ly*-ekből ugyan *j* lett, ez azonban szintén palatális hang. A palatalizáció, megemelve a palatális hangok számarányát, erősen lágyította a nyelvet.

Bár jóval kisebb terjedelmű, de ugyancsak lágyabb hangzást, a nyelv zeneiségének a fokozását köszönhetjük a zöngésülésnek, mely a zenei elemet tartalmazó mássalhangzók számarányát emelte, ha nem is nagyon jelentős mértékben, a merő zörejeknek tekinthető zöngétlen hangokkal szemben.

Lényeges azonfelül a nyelv hangzása tekintetében a mássalhangzók és a magánhangzók eloszlása. Az idegenből jött vagy a nyelv belső fejlődése folyamán keletkezett mássalhangzó-torlódások feloldása, kettőnél több mássalhangzó találkozásának kerülése az uráli, illetőleg a finnugor kortól kezdve jellemző nyelvünkre, és kedvező megoszlási viszonyokat teremt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nyelvünk történetének legújabb szakaszában a torlódások kiküszöbölésére irányuló tendencia igen meggyöngült.

Ma mássalhangzóink messze túlnyomó részben a szájüreg elülső részében képződnek. Ez a helyzet már a nyelvemlékes kor korai századaiban kialakult (a XIII. századtól) azzal, hogy a két eléggé nagy megterheltségű veláris réshang, a χ meg a γ eltűntek.

4. Az egyes mássalhangzók fontosabb változásait a következő táblázatok szemléltetik. Ezekben csak a fontosabb mássalhangzó-módosulások vannak fölvéve. Nincsenek bennük a torlódások feloldása által keletkezett mássalhangzó-pusztulások.

A hang	jelentkezése a nyelvemlékes korban	fontosabb változásai					
		szó elején	két mgh. közt	mgh. előtt	msh. előtt	szó végén	fonetikai helyzettől függetlenül
p	az ősm.-tól						
b	„		*b* > *bb* (XV—XVI. sz.)			*b* > *bb* (an. (XV—XVI. sz. funkc.) *b* > *p* (N. újabb)	
β	„	*βi* > *i* (XIII.—XIV. sz. szórv.)	*β* > *ø* (szórv.)	*β* > *ø* (szórv.)	*β* > *u̯*, *i̯* (IX—XII. sz.)		*β* > *v* (kb. XIII—XVI. sz.)
m	„				*mt*, ***mcs***, ***mk***, *mg* > *nt*, ***ncs***, ***nk***, *ng* (XIII—XIV. sz.)		
f	„						
v	kb.XIII. sz.	*vi* > *i* (XIII—XIV. sz.) szórv.		*v* > *ø* (szórv.)			
t	az ősm.-tól		*t* > *tt* (funkc. óm.)	*rt* > *rty* (XIII.sz.)	*tj* > *ty*, *tty* (XIV—XV. sz.)	*t* > *tt* (an. funkc. óm.) *i̯t* > *i̯d* (XVI.sz.)	
			t ü, *i* előtt > *ty* (N. XVI. sz.-tól)				
d	„		*d ü*, *i* előtt > *gy* (N. XVI. sz.-tól)		*dj* > *gy*, *ggy* (XIV—XV. sz.) *dl* > *ll* (XIII—XV. sz.) *dn* > *nn* (N. XVI. sz.)		
sz	„				*szj* > ***ssz*** (XIII—XV. sz.) *szk* > ***ck*** (XVI.sz.)		

A hang	jelentkezése a nyelvemlékes korban	fontosabb változásai					
		szó elején	két mgh. közt	mgh. előtt	msh. előtt	szó végén	fonetikai helyzettől függetlenül
z	az ősm.-tól		*z(z)* > *dz* (XVI. sz.-tól)		*zj* > *zz* (XIII—XVI. sz.)	*z* > *sz* (N. újabb)	
c	X—XI. sz.		*cc* > *rc*, *lc*, *nc* (szórv.)				
dz	XVI. sz.						
n	az ősm.-tól		*n* > *ny* (szórv. az egész koron át) *n i*, *ü* előtt > *ny* (N. XVI. sz.-tól)		*nj* > *ny*, *nny* (korai óm.)	*n* > *ny* (szórv. az egész koron át) *n* > *nn* (funkc. N. XVI. sz.-tól)	
l	„		*l* > *ll* (N. XV. sz.-tól) *l* > *ly* (szórv. az egész koron át) *l i*, *ü* előtt > *ly* (N. XVI. sz.-tól)		*ol*, *ël* > *ou*, *ëü* (szórv. XIII. sz.-ig) *l* > *ø* (N. XIII. sz.-tól) *lj* > *ly*, *lly* (korai óm.)	*l* > *ly* (szórv. az egész koron át)	
r	„						
s	„		*ss* > *rs* (szórv.) *s* > *ss* (N. XIV. sz.-tól)		*sj* > *ss* (XIII—XIV. sz.)		
zs	XI. sz.						
cs	az ősm.-tól						
dzs	XVI. sz.						
ẋ	az ősm.-tól		*ẋẋ* > *jj* (XVI. sz.)		*ẋt* > *it* (XIV—XVI.sz.)	*ẋ* > *χ* > *h* > *ø* (XIV. sz.-tól)	

A hang	jelentkezése a nyelvemlékes korban	fontosabb változásai					
		szó elején	két mgh. közt	mgh. előtt	msh. előtt	szó végén	fonetikai helyzettől függetlenül
j	az ősm.-tól	*jo, ju, ja* *i* (szórv. óm.)	*j* > ø (szórv.)	*dj* > *gy, ggy* *tj* > *ty, tty* (XIV—XV. sz.) *lj* > *ly, lly* *nj* > *ny, nny* (korai óm.) (msh.) + *j* > *gy* ~ *ty* (nyj. XVI. sz.-tól)		*dj* > *gy, ggy* *tj* > *ty, tty* (XIV—XV. sz.) *lj* > *ly, lly* *nj* > *ny, nny* (korai óm.)	
ty	XII. sz.						
gy	ősm.-tól					*gy* > *ty* (N.újabb)	
ny	,,				*ny* > *n* (szórv. N. XV. sz.-tól) *nyl* > *ll* (szórv. XVI. sz.)		
ly	,,				*ly* > *l* (szórv. N. XV. sz.-tól)		*ly*>*j* (XIV. sz.-tól) *ly*<*l* (N. XIV. sz.-tól
k	,,						
g	,,					*g* > *k* (N. új) *gg* > *ng* (szórv.) XVI. sz.)	
χ	,,	*χ* > *h* (XI—XIII.sz)	*χ* > *h* (XII—XIII. sz.)			*χ* > *h* (XII—XIII. sz.) > ø (XIV—XVI. sz.)	
γ	,,		*γ* > *ø* (XI—XIII. sz.)	(msh.+) *γ* > *j* (X. sz.)		*γ* > *u̯, ü̯* (XI—XIII. sz.)	
h	az ősm.-tól?					*h* > *ø* (XIV—XVI. sz.)	

A táblázatokban használt rövidítések feloldása:

funkc. a változás csak bizonyos meghatározott funkciójú mássalhangzókat érint (pl. időjel, határozórag stb.)
mgh. = magánhangzó
msh. = mássalhangzó
N. = nyelvjárási szinten maradt
óm. = ómagyar
ősm. = ősmagyar
sz. = század
szórv. = szórványosan jelentkezik

Az egyes jelenségek idejére vonatkozó megjegyzések a változások föltehető kezdetét jelzik, továbbá azt az időpontot, ameddig a tendencia túlnyomólag érvényesült, noha kései eredményei még ez után is jelentkezhetnek. Ahol az idő nincs jelezve, ott a kérdéses jelenség elszórtan az egész nyelvemlékes koron át előfordulhat.

Irodalom

Bárczi, Htört.[2] 126—46, 158—73; Uő. NyrFüz. 4. sz.

2. A MAGÁNHANGZÓK TÖRTÉNETE

a) A MAGÁNHANGZÓ-RENDSZER AZ ÓMAGYAR KOR KEZDETÉN

Az ősmagyar kor végén és az ómagyar korszak elején — mint láttuk — voltak a nyelvünkben rövid és hosszú magánhangzók, valamint kettőshangzók.

1. A rövid magánhangzók a következő rendszerbe sorakoztak:

i *ü* *u* *į?*
ë *o*
e *ȧ*

Meg kell jegyeznünk, hogy a szóvégi rövid magánhangzó csak magas nyelvállású lehetett, s ez már ekkor erősen váltakozott sorvadó variánssal, minthogy egyes mássalhangzók után már az ősmagyar korban el is tűnt, az eltűnést pedig a magánhangzó fokozatos redukciója előzte meg. Nehéz megállapítani, hogy e korban melyik volt az uralkodó variáns: még a teljes rövid magánhangzó, vagy már a sorvadó. Valószínűbb azonban, hogy folyó beszédben a redukált magánhangzók már jóval gyakoriabbak voltak.

E rövidmagánhangzó-rendszerben két olyan hangot találunk, mely mai nyel-

vünkben hiányzik; az *ȧ*-t meg a megkérdőjelezett *i̯*-t. Vitatott ugyanis, hogy élt-e még ekkor, a honfoglalás táján nyelvünkben a veláris *i̯* hang. Hogy valamikor megvolt, ahhoz aligha férhet kétség. Mai nyelvünkben is számos olyan *i* magánhangzót tartalmazó szót találunk, melyhez toldalékok veláris hangrendű változatukban járulnak: *nyíl : nyíllal, inni : ivás* stb. Ez világosan arra mutat, hogy a ma palatális *i* helyén valaha veláris magánhangzó volt. Bármi lehetett is ez a veláris magánhangzó a finnugor alapnyelvben, az ilyen szavak palatális *i*-jének közvetlen előzményéül nyilván a veláris *i̯*-t kell feltennünk. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink azt tanúsítják, hogy a honfoglalást közvetlenül megelőző századokban, amikor ezek a jövevények meghonosodtak a nyelvünkben, a magyarban még különbség volt a veláris meg a palatális *i* között. Török eredetű szavaink török veláris *i̯*-jének ugyanis általában palatális *i* felel meg a magyarban: tör. *qïjïn* > m. *kín*, török *sïrt* > m. *szirt*, tör. *ïldam* > m. *ildom* stb.; ellenben a török palatális *i*-nek magyar megfelelői *ë, ü, ö;* tör. *bitik* > m. *bëtü*, tör. *ǰïnǰü* > m. *gyöngy* stb. A hangsúly itt azon van, hogy a török *ï* magyar megfelelője más, mint a török *i*-é. Ez ugyanis arra mutat, hogy nemcsak az átvételkor, hanem amikor a magyar *i* átalakult *ë*-vé vagy *ü* > *ö*-vé, a két *i* hang között a különbség nyelvünkben még részben fennállt. Azért csak részben, mert van néhány példánk arra is, hogy a kétféle török *i* a magyarban továbbfejlődése során összekeveredett: tör. *kiči* > m. *kis*, török *ikir* > m. *iker*, tehát az *i* ugyanazt az eredményt adja, mint általában az *ï;* viszont tör. *ǰïsnay* > m. N. *gyësznó*, azaz a török *ï* is fejlődhetett úgy, mint a palatális *i*. Más jelenségek is mutatnak arra, hogy a török jövevényszavak meghonosodása idején már nem volt meg minden magyar nyelvjárásban a veláris *i̯*, ugyanis számos török jövevényszóban az *ï* helyébe hanghelyettesítéssel *a* lépett, s mint tudjuk, a hanghelyettesítés arra mutat, hogy az idegen szó kérdéses hangja, az átvevő nyelvben hiányzik. Valószínűleg ez volt a helyzet az ómagyar korszak első századaiban is: egyes nyelvjárásokban még megvolt, másokban — alkalmasint a nyelvterület nagyobb részén — már hiányzott, *i*-vé lett. Hogy volt olyan magyar nyelvjárás, mely még a XII. században is ismerte a veláris *i̯*-t, azt bizonyítja a magyar *Csík* földrajzi névnek román *Ciuc* (olv. *Csuk)* alakja: a román nyelv e szót a XII. századnál régebben nem vehette át, s a román *u* arra mutat, hogy a magyar szó *i*-je ekkor még veláris volt, a palatális *i* ugyanis a románban is palatális *i* maradt volna.

Ugyancsak hiányzik mai nyelvünkben — néhány nyelvjárást nem számítva — az illabiális *ȧ*. Ennek egykori megléte sokáig vitatott volt. E bonyolult problémával csak később foglalkozhatunk, mert megértéséhez bizonyos ómagyar kori hangtani fejlődések ismerete szükséges. Egyelőre munkahipotézisként föltesszük az illabiális *ȧ*-t mint korai rövidmagánhangzó-rendszerünk tagját.

E hangokkal szemben, melyek azóta eltűntek a magyarból, két ma használatos magánhangzónk hiányzik nyelvünk e korai korszakában. Az *ö* hang csak az ómagyar kor első felében keletkezik, később tárgyalandó hangfejlődési tendenciák eredményeképpen. A labiális *a* pedig ugyancsak ekkor alakul ki, és keletkezése részben összefügg az illabiális *ȧ* eltűnésével.

2. Az ősmagyar kor végén, illetőleg a nyelvemlékes kor elején valószínűleg a következő hosszú magánhangzókat ismerte nyelvünk:

í *ű?* *ú* *į́?*

é

á

E hosszú magánhangzók részben az ősmagyar korban végbement magánhangzó-összevonódásokból, részben az *į́* utótagú kettőshangzók egyszerűsödéséből (*e̯i, ë̯i* > *í* ~ *é* > *á*) keletkeztek. Számuk a honfoglalás idejében általában sokkal kisebb volt, mint mai nyelvünkben. Jelentékenyebb megterheltsége csak az *í, é, á*-nak volt, de ezek is ritkábbak voltak, mint ma. Az *į́, ú* legföljebb néhány példában szerepelt, s az *į́* azonfelül, mint rövid párja, ekkor már csak egyes nyelvjárásokban élhetett. Az *ű*-nek megléte is bizonytalan.

Teljesen hiányzik viszont az *ó* meg az *ő* a nyelvemlékes kor első századaiban, ezek az ómagyar korszak folyamán keletkeztek kettőshangzókból. Ugyancsak az ómagyar korszakban keletkezett még egy hosszú magánhangzó, az *ē*, ez azonban a későbbi századokban (XVI—XVII.) ismét eltűnt nyelvünkből, egyes nyelvjárások kivételével. — Általában a hosszúmagánhangzó-rendszer a maga teljes gazdagságában, mint különben szembenálló párja (a megfelelő rövidek rendszere), a nyelvemlékes korban épült csak ki.

3. E korai időszakban kettőshangzóink két nagy csoportra oszlanak. Az egyik az illabiális, azaz *į* utótagú kettőshangzók csoportja. Ilyenek egyrészt vannak már a nyelvemlékes kor legelején is, noha — mint láttuk — jórészt már az ősmagyarban egyszerűsödtek hosszú magánhangzókká; másrészt jelentékeny számban keletkeznek az ómagyar korszakban. — A másik csoportot a labiális, *u̯, ű̯* utótagú kettőshangzók alkotják. Ezek részben a honfoglalás tájékán kezdtek kialakulni a *β*-nek szóvégi és mássalhangzó előtti vokalizálódásával, mely az ómagyar korszak első századaiban folytatódik, valamint a mediopalatális zöngés spiráns, a *γ* vokalizációjával, mely a XI. századtól gyorsan bontakozik ki. Az ily módon keletkezett *u̯, ű̯*-k alkotnak a megelőző magánhangzóval labiális utótagú kettőshangzót. Ezek a következők voltak:

i̯ü *ü̯ü* *i̯u* (< *i̯u̯*) *uu̯*

ë̯u *o̯u*

e̯u *a̯u*

Irodalom

Gombocz: MNy. XVI, 2—9, 112—5; Uő., ÖM. II/1, 68—88; Bárczi, TA. 69—110; Uő. Htört.[2] 17, 25, 82—3, 88, 90—1.

b) A SZÓVÉGI RÖVID (SORVADÓ) MAGÁNHANGZÓK TÖRTÉNETE

1. Láttuk, hogy a szóvégi rövid magánhangzók fokozatos redukciója már az ősmagyar kor elején elindult, és ennek a folyamatnak első szakasza, azaz a szóvégi rövid magánhangzóknak felső nyelvállásúvá válása török jövevényszavaink tanúsága szerint még a vándorlások kora előtt lezárult. Azt is láttuk, hogy az ősmagyar korszak végén e szóvégi magánhangzók már tovább gyöngültek, és olykor el is tűntek. Már ebből is arra következtethetünk, hogy a szóvégi rövid magánhangzók mind nagyobb mértékben váltakoztak megfelelő sorvadó (gyenge nyomatékú, igen rövid, tökéletlenül képzett, mormolt ejtésű) magánhangzókkal, úgyhogy rövidesen az uralkodó variáns már a sorvadó hang lett, sőt gyakran már ez is eltűnt. Konsztantinosznál a véghangzótlan alak még csak akkor jelentkezik, ha a magyar szó *γ*-re végződik: *γενάχ*, olv. *jeneγ* 'Jenő', *'εζελεχ*, olv. *ëzeleγ* 'Ízelő' stb.; egyébként mindig megvan a véghangzó: *νέκη* 'Nyék', *μεγέρη* 'Megyer', *τεβέλησ* 'Tevel', *ἀρπαδήσ* 'Árpád', *κουρτουγερμάτου* 'Kürtgyarmat' stb. A TA.-ben viszont már mintegy 60 esetben hiányzik: *ziget* 'sziget', *kut*, *keuris* 'kőris', *aruk*, *humuc* 'homok' stb., és csak 34 esetben van meg: *hodu utu* 'hadút', *nogu* 'nagy', *zadu* 'szád', *eri* 'ér', *kerekv* 'kerek' stb. Redukcióra mutat a franciás írású oklevelek *e* jelölése; ez a betű a franciában a sorvadó magánhangzó jele. — Azt viszont, hogy a sorvadás mellett valószínűleg még élt a teljes rövid véghangzó, mint mindig ritkuló variáns, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a nyelvünkbe a XI. században bekerült szláv jövevényszavak szóvégi *i*-je is részt vesz még a véghangzó eltűnésében; szl. *tyky* > m. *tök*, szl. *jasli* > m. *jászol*, a szl. *vlasi* > m. *olasz* stb. Ámde, minthogy a sorvadásnak szokásos kísérő jelensége a labializáció, abból a körülményből, hogy Konsztantinosz már labiális szóvégi magánhangzókat is följegyez, mint *ταριάνου*, *κονζὸν*, *κουρτουγερμάτου* stb., ugyancsak arra következtethetünk, hogy a sorvadás már ekkor jelentékeny mértékben előrehaladt. A redukció fokozatos terjedésére mutat a gyorsan szaporodó labializáció is: míg Konsztantinosznál mindössze öt példa van a szóvégi labiális magánhangzóra, s a Veszprémvölgyi Adománylevélben a négy illabiális véghangúval szemben négy kétes labiális van csak, a TA.-ben illabiális véghangzó összesen 13 akad, ezek közül azonban 8 a *-di*, *-ti* képzőben, melyben általában igen makacsul kitart az *i*, ezzel szemben a labiális véghangzók száma meghaladja a húszat.

2. A sorvadó véghangzók sorsa abszolút szóvégen — mint már az eddigiekből is kitűnik — a t e l j e s p u s z t u l á s. Körülbelül a XIII. század elejéig ezek a véghangzók eltűnnek nyelvünkből, s ha a XIII. század első évtizedeiben olykor még találkozunk velük, ekkor már valószínűleg inkább csak a helyesírási hagyomány tartja fenn őket. De még ha ezeket az adatokat a beszéd hű tükrének fogadjuk is el, akkor is csak a tatárjárásig tolhatjuk ki a véghangzók teljes eltűnésének határát, mert a század második felében már csak egészen kivételesen, sok ezer adat közül egyszer ha előfordulnak.

A véghangzók eltűnése fokozatos volt, és a magánhangzót megelőző mássalhangzó a pusztulást elősegíthette vagy hátráltathatta. Legkorábban eltűnt a

magánhangzó az *i* (*j*) után; lehet, hogy ilyen helyzetben soha nem is volt szóvégi rövid magánhangzó; vö. pl. VárReg.: *Toluoy, Opoy, Vrsei, Vederey* stb. — Igen korán, nyilván még az ősmagyar korban eltűnt a véghangzó a nyelvközösség nagyobb részében a *γ* után; így — mint láttuk — Konsztantinosz sohasem ír véghangzót a mediopalatális réshang után, vö. *γενάχ* stb.; nincs e helyzetben véghangzó a Veszprémvölgyi Adománylevélben: *σαμτὰγ* 'szántó' és a TA.-ben sem: *meneh, azah* 'menő, aszó'. A véghangzó korai eltűnésére mutat az is, hogy a *γ* a XI. század közepén már gyakran vokalizálódott, ami a szóvégi magánhangzó hiányát teszi föl; így TA.: *ferteu, gisnav, feu* (< *fertey, dzsisznày, fey*) 'fertő, disznó, fő'. Ezzel szemben egy forrásunkban találunk még a XII. században is néhány adatot a *γ* utáni véghangzóra, ami arra mutathat, hogy egyes vidékeken az eltűnés nem következett be oly korán. A XIII. századi néhány kivételes adat nyilván már csak helyesírási tény.

Úgy látszik, aránylag gyorsan tűnt el a véghangzó a nazális után is. Míg Konsztantinosznál *ταριάνου*-t találunk (de ugyanitt *ταξίν, ζαλτάν*), a Veszprémvölgyi Adománylevélben *βεσπρὲμ, σαγάρβρνεν* 'Szárberény', *τζίτουμ* 'Csétény', a TA.-ben *tichon, bolatin, lean, baluuan* stb.

Ezzel szemben mássalhangzó-torlódás után a véghangzó tovább kitart: TA.: *hurhu*, olv. *χυργ^{u}* 'horhó'; *harmuhig* 'három hegy'; An.: *zerelmu, almu;* 1211: *Hoyouholmu;* stb. — Ugyancsak valamivel tovább marad meg a véghangzó az egytagú szavakban; DömAd.: *Scecu, Cosu, Sagu, Mogu, Sebu, Degu* stb., ellenben ugyanott *Hodus, Farkas, Maradek, Almus, Scemet, Mauog* 'ma vagy' (= van) stb. — Végül a *-di, -ti* kicsinyítő-becéző képzőben az *i* sokáig megmarad (labializálódása is ritka), valószínűleg azért, mert az *i* hangulatilag hozzájárult a becéző jelentésárnyalat aláfestéséhez. Az említett DömAd-ben a véghangzók már általában igen ritkák, de a *-di* képzőre aránylag sok adat van, kivétel nélkül *-di* alakban. A XII. század második felében azonban e képző véghangzós alakja is mind ritkábbá válik.

Irodalom

Simonyi: AkNyÉrt. XIV/7; Szinnyei: NyK. XXXIV, 1—11; Uő.: NyK. XLIV, 466—70; Gombocz: MNy. V, 393—5; Uő., BTLw. 161—3; Melich: MNy. VI, 14—20, 58—68, 111—20, 150—8; Losonczi: NyK. XLIV, 401—4; Bárczi, TA. 69—80; Uő., Htört.^{2} 17—24; Papp I.: MNy. LIX, 393—408; Uő.: NytudÉrt. 40. sz. 288—95; D. Bartha: NytudÉrt. 42. sz. 3—11.

c) AZ EGYSZERŰ MAGÁNHANGZÓK MINŐSÉGI VÁLTOZÁSAI

Miként a mássalhangzó-rendszer, úgy a magánhangzók rendszere is nagy átalakuláson ment végbe a nyelvemlékes kor ezer éve során. Egyes, egykor meglevő magánhangzók eltűntek nyelvünkből, másrészt újak keletkeztek, és szinte valamennyi magánhangzónknak megterheltségi foka lényegesn módosult. A magánhangzó-változások lehetnek szintén minőségiek, kvalitatívok, mint

i > *ë*: *higy* > *hëgy*, és mennyiségiek, kvantitatívok, mint *i* > *í*: *vizü* > *víz*; de gyakran egyetlen változás egyszersmind mennyiségi és minőségi is lehet, például mikor az *aụ* kettőshangzó *ó*-ban állapodik meg (minthogy a hosszú magánhangzó egy fokkal rövidebb, mint a kettőshangzó).

Először a magánhangzók minőségi változásait foglaljuk össze.

A nyíltabbá válás

Hatalmas arányú változás, szinte az egész magánhangzó-rendszert érinti az ómagyar nyíltabbá válás. E tendencia abban nyilvánul meg, hogy a legtöbb rövid magánhangzó *(i, ë, u, o, ü)* egy fokkal nyíltabb, azaz alacsonyabb nyelvállású magánhangzóvá változik, míg az artikuláció egyéb mozzanatai lényegesen nem módosulnak. E tendencia azonban számos más, keresztező tendencia, területi különfejlődés és egyéb — részben ismeretlen — okok miatt közel sem tudott általánossá válni, annyira azonban mégis érvényesült, hogy kétségbevonhatatlan jelentkezését igen sok példában megfigyelhetjük. Így ha az egész magánhangzó-rendszer nem vált is egy fokkal nyíltabbá, mint a tendencia teljes eredményessége esetében történt volna, a nyíltabb magánhangzók arányszáma nagyon megnőtt, az egészen zártaké (magas nyelvállásúaké) pedig csökkent. A nyíltabbá válási tendencia hatásaként az ómagyar korszak folyamán *i* > *ë*, *ë* > *e*, *u* > *o*, *o* > *a*, *ü* > *ö* változást állapíthatunk meg.

1. *i* > *ë*. Ez a változás jelentkezik az ómagyar korszakban minden fonetikai helyzetben, tehát egytagú szavakban (egy szótagúnak számítva a szóvégi sorvadó magánhangzó nélkül a szavakat), többtagúak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában. Példák: HB.: *lilki* ~ *lelic; igy* > *ügy* 'szent' (< tör. *idgü)*, vö. 1193: *Feyrhigaz* 'Fehéregyház', 1251: *feir ighaz*, 1328: *Rumluthighaz* 'Romlott egyház' ~ 1193: *faer egiaza*, 1229: *Feeyreghaz*, 1314: *Rumlutheghaz* stb.; *higy* > *hëgy*, vö. 1055: *harmuhig* 'három hegy', 1193: *Loaz hyg* 'Lovászhegy', 1347: *Hegeshyg* stb. ~ 1093/1399: *Zakathegh* 'Szakadthegy', 1211: *Zaarhegy* 'Szárhegy', 1229: *Keurusheg* 'Kőrishegy' stb.; *kiriszt* > *kërëszt*, vö. 1248: *kyrist vt*, 1318: *Kyriztes* stb. ~ 1261: *Kereztur*, 1295/1345: *Kerezthuth* stb.; ugyanúgy: *kendir* > *kendër* (< tör. *kendir)*, *csinál* > *csënál*, *diák* > *dëák*, *szim* > *szëm*, *timlic* > *tëmlëc* (< szl. *тъмьnica)*, *gyimilcs* > *gyëmëlcs* (< tör. *ǰimiš)*, *girincsár* > *gërëncsér* (< szl. *gŗnčarь)*, *igy* > *ëgy*, *nim* > *nëm* stb.

Ami az *i* > *ë* nyíltabbá válás lefolyásának az idejét illeti, lehetséges, hogy ennek kezdetei az ősmagyar korig nyúlnak vissza. Konsztantinosznál előfordul ugyanis néhány példa, mely korai *i* > *ë* változásra mutathat; tör. *ätil* > *ἀτελ*, *ἐτέλ*, továbbá *Λεβεδία* és *Λιούντικα*, melyek mindkettejében a *lenni* ige rejlik *(leβe-* ~ *liụ̈-)*, *ἐζέλεχ* 'Izelő', *ἰέλεχ* (< tör. *Iläγ)*. Ám e példák nem teljes értékűek, lehetséges, hogy az *ätil*-nek már a törökben volt *ätël* változata, a *lë-*, *lëv-* igei tőben talán az *ë* az eredeti hang, s a *Λιούντικα i*-s változata egy, az ősmagyarban végbement zártabbá válás eredménye, az *íz* szó etimológiája nem kétségtelen, s a *ἰελεχ* ιε-jének olvasata *(i* vagy *ë?)* bizonytalan. De akár visszanyúlnak az

i > *ë* változás kezdetei az X. századba, akár nem, annyi a nyelvemlékek adataiból kétségtelen, hogy ez a változás a XI—XIII. században mind szélesebb hullámokat vetett. Az is kétségtelen azonban ezekből az adatokból — mint a fenti néhány példánkon is megfigyelhető — hogy ez az időszak az ingadozás ideje volt: a konzervatív *i*-s alakok néha még több száz évvel az *ë*-s változatok első jelentkezése után is fel-feltűnnek. E jelenségben kétségtelenül része van a nyelvjárási különbségnek, de sokszor ugyanebben a forrásban is találunk ellentmondó adatot: HB.: *lilki* ~ *lelic*, ÓMS.: *eggen yg*, 1347: *Hegeshyg* stb., bár kései *i*-s példákban az *i* esetleg csak hagyományos helyesírás, a kiejtett hang már gyakrabban *ë* volt. Az ingadozások azonban mind ritkábbakká válnak: vagy a régi *i*, vagy az újabb *ë* változat állandósul. A XIV. század közepére a tendencia hatóereje kimerül. Az alakok harca ugyan még nem ül el teljesen, vö. pl. ma is *diák* ~ *dëák*, és ma is vannak olyan nyelvjárási különbségek, mint *csinál* ~ *csënál*, *világ* ~ *vëlág*, *disznó* ~ *gyësznó* stb. De a XIV. század után újabb, szélesebb körű *i* > *ë* változás már nem jelentkezik.

Nehezebb kérdés annak a megállapítása, milyen vidékről indult ki ez a változás, melynek nyomait különben az egész magyar nyelvterületen megtalálhatjuk. Bizonyos helynevek alakjából arra lehet következtetni, hogy e változás kiindulópontja a Megyer törzs nyelvjárása lehetett, e törzs szállásterületei pedig az ország közepe táján voltak (Pest, Fehér, Veszprém megye). Az a körülmény, hogy e jelenség több-kevesebb intenzitással már korán az egész országra kiterjedt, szintén a középponti kiindulás mellett szól.

2. *ë* > *e*. Ezt a változást az ómagyar korszakban általában nehéz kimutatni, minthogy nyelvemlékeink egészen a huszita helyesírásig mind a két *e* hangot egyformán *e* betűvel jelölik. Azonfelül sem finnugor, sem török eredetű szavainkban többnyire nem tudjuk megbízhatóan megállapítani, hogy az eredeti hang zárt *ë* volt-e vagy nyílt *e*. Kétségtelen azonban az *ë* nyíltabbá válása a szó végén: *kezë* > *keze*, *szëmë* > *szëme*, *nézë* > *néze*, *kérnë* > *kérne* stb. Ezekben az esetekben ugyanis biztosan tudjuk, hogy a kérdéses szóvégi *e* hang magánhangzó + *i̯* kettőshangzóból fejlődött, tehát *é* > *ë* fokokon kellett keresztülmennie. (Csupán az egytagú szavak szóvégi *ë*-je: *lë*, *së*, *të*, *në* nem vált nyíltabbá.) Ezeknek a szóvégi hangoknak eredetibb zárt voltára mutat az is, hogy egyes régi nyelvjárásokban palatális labiális tőhangzó után *ö*-vé, azaz ugyancsak középső nyelvállású magánhangzóvá hasonulnak: BécsiK.: *vlǫ* 'üle', *tǫllǫ* 'őtőle', MünchK.: *iǫuǫ* 'jöve' stb. — A szóvégi *ë*-nek ez a nyíltabbá válása a XV. századig befejeződött. Megjegyzendő azonban, hogy nyugati és részben északi nyelvjárástípusaink nem vettek részt benne, ott gyakran ma is élnek *kezë*, *kertyë*, illetőleg *ökrö*, *tüzö*-féle alakok.

Az ómagyar korszakbeli *ë* > *e* változástól valószínűleg függetlenül a XV—XVI. századtól a keleti és az északkeleti nyelvjárásokban — kivéve a Székelyföldet és Kalotaszeget — szinte minden *ë* nyíltabbá vált, úgyhogy e területen a kétféle *e* hang egybeesett egy többé-kevésbé nyílt változatban. Kivétel csak az egytagú szavak végén álló *ë*: *lë*, *së*, *në* stb., ezek sok helyt ma is ingadoznak nyílt és zártabb ejtés között: *mëgyëk* > *megyek*, *mëg* > *meg*, *vërsënyëz* > *versenyez*, *gyermëk* >

gyermek stb. Olykor a vegyes hangrendű szavak *ë*-je megőrzi viszonylagos zártságát: *tëhät, szërda, hërnyó* stb., a nyílt *e* azonban ezekben is gyakori változat.

Ez az *ë* > *e* változás, mely veszedelmesen szaporítja az egyhangú *e*-ket, egyáltalában nem örvendetes. Budapesten az oda özönlő különféle magyar nyelvváltozatok szintén a nyílt *e*-s ejtésben egyenlítődnek ki; a főváros tekintélye ezt terjeszti, s ennek következtében ezt halljuk — sajnos — igen gyakran színpadon rádióban stb., úgyhogy sokak szemében ma már ez az irodalmi kiejtés.

3. *u* > *o*. Ez a változás jelentkezik minden fonetikai helyzetben, egytagú szavakban, többtagúak hangsúlyos és hangsúlytalan, nyílt és zárt szótagjában. Példák: 1055: *fuk*, 1231: *Buryasfuca*, 1349: *Iaroufuk* stb. ~ 1211: *foc*, 1300, 1349 stb.: *fok;* HB.: *pur*, 1337: *Purusucha* 'porosutca' stb. ~ 1412: *Portelek;* 1269: *Musoukuth*, KT.: *musia* 'mossa' stb. ~ 1323, 1383: *Mosoukuth*; éppígy: *sum* > *som* (< tör. *čum*), *burs* > *bors* (<tör. *burč*), *dumb* > *domb*, *suk* > *sok*, *uk* > *ok* (< tör. *uq*), *muh* > *moh* (< szl. *mъhъ*); — 1193: *huce* 'hosszú', 1274: *Huscywtou*, 1425: *Hwzywnyar* stb. ~ 1258: *hoziw parlac*, 1320: *Hozyutow* stb.; 1055: *humuk*, 1264: *Humuk*, 1347: *Humukheg* stb. ~ 1239: *Paphomoka*, 1329: *homok* stb. (<tör. *qumaq*); 1211: *Bureuohul* 'borjúól', 1231: *Buryas-* stb. ~ 1355: *Boryw* stb. (< tör. *burayï*); ugyanígy: *ulasz* > *olasz* (< szl. *vlasi*), *Ursulya* > *Orsolya* (< lat. *Ursula*), *uruszág* > *ország*, *tulβoj* > *tolvaj*, *kurum* > *korom* (< török *qurum*), *szuluga* > *szolga* (<szl. *sluga*), *pulgár* > *polgár* (<ném. *purgaer*) stb.; — 1055: *aruk*, 1386: *Arukmellek* stb. ~ 1211: *Aroczeg* 1413: *folyoarok* stb. (< tör. *arïq*); 1256: *Borumlok* 'baromlak' ~ 1386: *Boromfekthyn*, 1431: *Baromlak* stb.; HB.: *pucul* ~ JókK.: *pocol;* továbbó: *urus* > *orvos*, *urusz* > *orosz* (< tör. *urus*), *soulyum* > *sólyom*, *dzśumur* > *gyomor* (< tör. *ǰumur*) stb.

Az *u* > *o* változás első nyomai a XI. századba mutatnak: 1055: *munorau* ~ *monarau*, de nagyobb mennyiségben csak a XII. század végétől és főképp a XIII. században jelentkeznek. Az adatok — mint a fenti néhány példából is kitűnik — itt sem válnak el szabályosan egymástól, hanem a régi meg az új változat egy ideig egymás mellett él, mintegy harcol egymással: *fuk* alakot találunk még 1349-ben is, noha a nyíltabb *fok* változat már 1211-ben előfordul, és fokozatosan szaporodik: ugyanezt látjuk a *hosszú*, a *homok*, a *barom* stb. példákban. Az ejtés kétségtelenül hosszú időn át ingadozott, mint néha még ma is ingadozik: *csuda* ~ *csoda*, *uzsonna* ~ *ozsonna* stb. Ez a tény már magában is megmagyarázhatja az ingadozó írásmódokat. De azzal is számot kell vetnünk, hogy az íráshagyomány sokáig fenntarthatja az *u*-s írsmódot akkor, amikor az *o*-s ejtés már régen sokkal általánosabb, esetleg már egyedüli.

A helyesírás és a kiejtés közötti ellentét különösen sokáig fennmaradt a szóvégi *us, um (ws, wm)* írásváltozatok esetében. Így még a XVI. században is gyakoriak az ilyen alakok: 1507: *Sypws*, 1516: *Choportws*, PeerK.: *gallerus*, KolGl.: *hasonlatus* stb.; Murm.: *barum, maium, faidalum* stb. A latinban ugyanis igen gyakori az *us, um* szövég, ez azonban a magyarországi latinságban ugyancsak nyíltabbá vált: *os, om* ejtésű lett, mint azt néhány példában látjuk: JókK.: *Legimos* 'olvassuk', ÉrdyK.: *Miserere mei Deos* 'könyörülj rajtam, Isten !'. A latin helyesírás

azonban a kiejtéstől függetlenül rendszeresen fenntartotta a szóvégi *us, um* írást (a fenti *Legimos, Deos* tehát latin helyesírási hibák a szabályos *Legimus, Deus* helyett), s ennek mintájára a magyarban is *us, um*-ot írtak a szó végén, holott az általános kiejtés már régen *os, om* volt.

Hogy az *u* > *o* nyíltabbá válás mely gócból vagy mely gócokból indult ki, és hogyan terjedt, az egyelőre nincs tisztázva. A tendencia hatóereje a XIV. században elgyöngül, kimerül.

4. *o* > *a*. Erre az ómagyar korban lefolyt változásra kétségbevonhatatlan példákat bőven szolgáltatnak jövevényszavaink. Finnugor eredetű szavaink tanúsága kevésbé döntő, minthogy a finnugor magánhangzó-összefüggések még nincsenek teljesen tisztázva, de ilyenekben is, valamint ismeretlen eredetű szavainkban adataink alapján föltehetjük az *o* > *a* nyíltabbá válást. Példák: 1210, 1222: *potok*, 1212: *potoc*, 1323/1339: *Meelpotok* stb. ~ 1252/1389: *Souspatak*, 1258: *Banya patak*, 1327: *Burustyanuspatak* stb. (< szl. *potokъ)*; 1055: *hodu utu*, 1211: *Hoduth*, 1355: *Hodnog* 'hadnagy' ~ 1397/1416: *haduth*, 1417: *Hadwth* stb.; ugyanúgy: *ogyog* > *agyag*, *okol* > *akol*, *oz* > *az*, *bob* > *bab*, *boj* > *baj*, *bok* > *bak*, *golomb* > *galamb*, *hovos* > *havas*, *lok* > *lak*, *mokk* > *makk*, *nogy* > *nagy*, *szobod* > *szabad*, *voj* > *vaj*, *vorĕu* > *varjú*, *vogy* > *vagy* stb.

Az *o* > *a* nyíltabbá válás első nyomai a X. században jelenteznek: Konszt.: ταξίν < tör. *toqšin;* ebben az *a* nem jelölhet mást, mint labiális *a*-t. Ilyen nyíltabbá válásra mutat a TA. *munorau* ~ *monarau* 'mogyoró' váltakozása is. De nagyobb számú adatok csak a XIII. századtól vannak, sőt ha az írás tanúságát betű szerint vennők, csak a XIV. század második felére kellene tennünk e tendencia teljes kibontakozását. Ámde az írás nem megbízható kalauz, az *o* mint írásjel hosszú időn át megmaradt az *a* jelölésére, minthogy az *a* betű sokáig az illabiális *ȧ* hangot jelölte, s csak akkor válhatott a labiális *a* általános jelévé, amikor az illabiális *ȧ* már eltűnt a nyelvből. Ezért kb. a XIV. század közepe táján az *o* > *a* változást nagyjából befejezettnek tekinthetjük, noha ingadozások később is, sőt kettős alakok ma is előfordulnak: *orca* ~ *arc* (< *orr* + *szá(j))*, *parancsol* ~ N. *poroncsol* stb. Egyes székely nyelvjárások ma is sokszor az *o* fokon állanak: *hob, fokad, lovamot* stb.

Az *o* > *a* változás kiindulópontját nem ismerjük. Ennek meghatározása azért is nehéz, mert az írás a labiális *a*-t sokáig *o* betűvel jelölte.

Ettől az ómagyar korszakbeli *o* > *a* nyíltabbá válástól független az erdélyi, mezőségi nyelvjárásokban bekövetkezett *o* > *a* nyíltabbá válás, melynek első megbízható nyoma a XVI. század második felében található: 1572: *tartazo, üasarnapan, Nogjsagad, paranczialattia* stb. E változás valószínűleg hasonulásos eredetű, s eleinte csak *a, á* utáni szótagban következett be, majd fokozatosan terjedt el más helyzetű hangsúlytalan *o*-kra s végül a hangsúlyosakra is. Jelenleg a mezőségi nyelvjárásokat ez a jelenség élesen elválasztja a szomszéd székely nyelvjárásoktól.

5. *ü* > *ö*. Mind az ómagyar korszak kezdetén meglevő, mind e korszak folyamán labializációval (l. később) az *i*-ből keletkezett *ü*-k igen gyakran egy fokkal nyíl-

tabbá válnak ö-vé, mégpedig minden helyzetben: egy- és többtagú szavakban egyaránt, anélkül azonban, hogy ez a változás — mint különben az eddig tárgyaltak — teljesen érvényesült volna, azaz minden egyes *ü* átalakulását idézte volna elő. Ez a nyíltabbá válás teremtette meg a magyar haagrendszerben az *ö* hangot (majd ezek számát az *ë*-ből labializációval keletkezett ö-k is szaporították; l. később). Példák: Konszt.: *zovζoú*, HB.: *cuzicun* 'közükön = között', 1355: *Cholloukuz*, 1472: *Rabakwz* ~ 1359/1509: *Kewzhegh*, JókK.: *kewzewl, kewzt*, 1455: *Czallokewz;* 1181: *Tulg*, 1251: *Tulgfa*, 1411: *Zeptulgfa* 'szép tölgyfa' ~ 1321: *Teulgfa*, 1342: *thevgh*, 1395: *Teulguezew* 'tölgyvessző' stb.; 1276: *Gyung*, 1329: *Gyungh* stb. ~ BécsiK.: *gǫngǫcbèn*, DebrK.: *Giǫngiǫs* stb. <török *finjü;* ugyanúgy: *ükür* > *ökör, ürdü(n)g* > *ördög, üklel* > *öklel, gyümülcs* > *gyümölcs, kükény* > *kökény, lük* > *lök, sümür* > *sömör, csübür* > *csöbör, tümlüc* > *tömlöc, türik* > *törik, türzsük* > *törzsök, küt* > *köt* stb.

Bár az *ü* > *ö* nyíltabbá válásra már a XII. század elejéről van elszigetelt és igen kétes adatunk (1113: *copusde* 'Köpesd', íráshiba?), e változás voltaképpen a XIII. század elején jelentkezik. Első hitelt érdemlő példái: 1211: *Nomuolou* 'Nem való = Nem levő', 1214: *Ikortou* 'Ikertó' stb. Az *u*-val való írásmód azonban igen sokáig általános, végighúzódik az egész XIII—XIV. századon — mind fokozódó mértékben váltakozva más jelöléssel, *ew, eu*-val —, sőt átnyúlik a XV. század elejére is. Az írásmód azonban itt is elmarad a kiejtés mögött, és lényegesen archaikusabb, mint maga a nyelv. Minthogy azonban az *ü* > *ö* esetében az *u*-s írásmód tovább tart, mint az *u* > *o*-val kapcsolatban, valószínű, hogy az *ü* > *ö* nyíltabbá válás a tendencia legtovább ható változata. Mai köznyelvi ö helyén ü-s alakokat még a XVI. század második felében is bőven találunk: Melius: *gyüngy, gyükér, küt, küzel* stb.; sőt ma is vannak nyelvjárásaink, melyek egy-két szóban a zártabb alakot őrizték meg: *lük, gyükér, tüvestül, kükény, türül* stb. Mindenesetre a XIII—XIV. században zavarban vagyunk az *u* olvasása tekintetében; itt is valószínű, hogy minél régibb az adat, annál biztosabban *ü*-nek olvasandó még, és minél fiatalabb, annál inkább megvan a lehetőség arra, hogy ez a betű már ö-t jelöl. Megjegyzendő, hogy még jóval később is előfordul, hogy egy-egy szöveg az *ü* meg az *ö* hangot egyformán jelöli.

6. *e* > *ę* (> *ä*). A nyelvterületnek két, egymástól távol eső részén — egyrészt a Székelységben és a csángó nyelvjárásban, másrészt a Dunántúlon — az *e* nyíltabbá vált egy fél fokkal: *ę*, sőt olykor még nyíltabb hang, *ä* lett belőle: *fękętë, Kászthäl, kęvęsęn, öręgëk* stb. E változás, melynek kiinduló góca egyrészt Veszprém megye, másrészt Háromszék lehetett, a XVII. századnál régibbnek nem tekinthető, de persze pontosabb kronológiára hiányzik minden fogódzó: az írás nem különbözteti meg az *e* hang e különféle árnyalatait.

A nyíltabbá válásnak mindazok az esetei, melyek a köz- és irodalmi nyelvben is érvényesültek, nyelvünk hangzását lényegesen átalakították, hangzósságát növelték (a nyíltabb magánhangzó hangzósabb). Megváltozott az egyes magánhangzók megterheltségi aránya, és egy új magánhangzóval, az *ö*-vel gazdagodott a nyelv skálája.

A zártabbá válás

Szórványos zártabbá válás előfordul szinte az egész magyar nyelvtörténet folyamán, e jelenséget azonban még nem ismerjük kellőképp. Láttuk, hogy már valószínűleg az ősmagyar kor egyes nyelvjárásaiban végbement egy zártabbá válási folyamat, és hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a nyelvemlékes korban is. A kérdés megítélése több okból igen nehéz. Sokszor nem dönthető el, hogy az eredeti hang nyílt volt-e vagy zárt, tehát hogy zártabbá válás vagy az eredeti zárt hang megtartása (a nyíltabbá válás elmaradása) történt-e. Hangjelölésünk ingadozása, mely gyakran zártabb hang jelével jelöli a nyíltabbat (pl. *u*-val az *o*-t vagy *ö*-t, *o*-val az *a*-t), szintén megnehezíti a nyelvtörténeti adatok vallatóra fogását. Korai példákban azt sem lehet eldönteni, hogy amennyiben zártabbá válás történt, ez az ősmagyar vagy a nyelvemlékes korba tartozik-e, például az *él* ige magánhangzója minden valószínűség szerint finnugor *ë* folytatása, ám a HB.-ben már *ilezie* 'élessze = támassza föl' alakkal találkozunk; ez lehet ősmagyar örökség, de lehet X—XII. századi újítás is. Van azonban néhány kétségtelen példánk a zártabbá válásra.

1. *ë* > *i*. Például: lat. *Laurentius* > 1211: *Leurenc* ~ 1256: *lewrynch* 'Lőrinc'; lat. *Elias* > 1240 k.: *Elyas* ~ 1522: *Yllyees;* HB.: *keassatuc,* JordK.: *keaytonak* ~ ÉrdyK.: *kiaczon;* lat. *Valentinus* > m. *Bálint;* stb. Gyakran jelentkezik az *ë* > *i* zártabbá válás, ha az *ë* után magánhangzó következik; ilyenkor a keletkező *i* rendszerint tovább gyöngül *j*-vé, ez pedig beleolvadhat a megelőző mássalhangzóba, palatalizálva azt (főképpen *l, n*-et): 1055 *lean,* 1193: *leajn* ~ 1387: *Lyanwar,* 1526: *Lyanyom,* vö. ma is *lyány* > *jány;* ol. *galea* > m. *gállya* ~ *gálya;* 1055: *rea* ~ JókK.: *rya,* N. *riá;* lat. *Andreas* > m. *Andorjás,* lat. *linea* > R. *linnya* stb.

2. *ö* > *ü*. Szórványosan szintén előfordul: TihK.: *gömöch,* Sylv.: ÚT.: *gömölcz* stb. ~ Helt.: *gyümölch-* stb.; ugyanúgy: *fördik* ~ *fürdik, örü* ~ *ürü, szönik* ~ *szünik,* bár persze nagyon is lehetséges, hogy az ilyesfélék legtöbbjében az *ü* megőrzött régiség, azaz annak köszönhető, hogy a nyelvterület egy részén ezekben a szavakban nem történt meg a nyíltabbá válás, hanem az *ü ü* maradt, s később elterjedt. Valószínűleg ez a helyzet a régi *-önk* > *-ünk; -ök, -jök* > *-ük, -jük* birtokos és igei személyragokkal kapcsolatban, tehát *nézönk* > *nézünk, szemönk* > *szemünk, kezök* > *kezük, fejök* > *fejük, tegyök* > *tegyük* stb. A XVI. század végétől az addig uralkodó *-önk* birtokos és igei személyrag, valamint az *-ök* igei személyrag helyébe mindinkább *-ünk, -ük* lép, viszont az *-ök* birtokos személyragot csak a XIX. század végétől szorítja ki végleg az irodalmi nyelvben is az *-ük.* Lehet, hogy egy kisebb területen a régi — a nyíltabbá válást megelőző időkből való — *-ünk, -ük, -jük* megmaradt, s aztán később szétáradt, és elnyelte a már szinte általánossá vált volt *-önk, -ök, -jök* változatokat.

3. *o* > *u*. Ezzel kapcsolatban ugyanaz a helyzet, mint amit a vele párhuzamos *ö* > *ü*-nél láttunk. Szórványos példák: SándK.: *mostohaya* ~ ÉrsK.: *mustoha* (< szl. *maštecha);* lat. *Georgius* ~ m. *Gyurka;* ném. *Vorreiter* > m. XVII. sz.:

fullajtár; szl. *kolomaz* > m. *kulimász* stb. A már szinte általánossá vált *-onk* igei és birtokos személyrag helyébe a XVI. században *-unk* változat terjedt el: *házonk* > *házunk*, és a XIX. század végétől az irodalmi nyelvben is fölváltja a *házok, karjok*-féle változatot a *házuk, karjuk* típus. Tehát ugyanaz a folyamat játszódik le, mint az *-önk, -ök, -jök* > *ünk, -ük, -jük* esetében.

4. *é* > *í*. Egyes szórványos jelenségeknél fontosabb a nyelvjárási *é* > *í* változás. Az úgynevezett *í*-ző nyelvjárásokban, a Tiszántúl nagy részén és a nyugati nyelvjárásterület egy széles sávjában az eredetileg *ë*-re visszamenő *é* hang is *í*-vé lesz: *fél* (ige) ~ *fíl, vér* ~ *vír, néz* ~ *níz, kér* ~ *kír, fészek* ~ *físzek* stb. Ennek a zártabbá válásnak legrégibb példái a XIII. században jelentkeznek: 1211: *Kyrou* 'kérő'. Meglehet, hogy a zártabbá válás még a nyúlás előtt következett be, tehát nem *ë* > *é* > *í*, hanem *ë* > *i* > *í* a sorrend, azaz az idevágó esetek voltaképpen az *ë* > *i* zártabbá válás csoportjába tartoznak. Mindenesetre az *í*-zésnek nem ez az egyetlen és nem is a legfontosabb forrása (l. később).

5. *e* > *ë*. Az északkeleti és az erdélyi nyelvjárásterületnek, tehát ahol az *ë* nyíltabbá vált *e*-vé, egyes részein újabb zártabbá válás jelentkezik, de csak a hangsúlytalan szótagokban. Így e nyelvjárásokban a *mënnek, szëmben*-félékből előbb *mennek, szemben* lett, mint keleten széles körben, majd ebből *mennëk, szembën*. Ez kétségtelenül viszonylag fiatal változás, hiszen előbb az *ë* > *e* nyíltabbá válásnak kellett bekövetkeznie (XVI—XVII. sz.), s csak azután történhetett meg a hangsúlytalanok zártabbá válása.

Meg kell jegyezni, hogy a nyelvjárásközi nyíltabb-zártabb megfelelést nagy mértékben a kettőshangzók elágazó fejlődései is idézik elő: *ëi* > *é* ~ *í*, *o͡u* > *ó* ~ *ú*, *ö͡ü* > *ő* ~ *ű* (l. később). Ez természetesen szintén összefüggésben van egy-egy nyelvjárásnak nyíltabb vagy zártabb artikulációs tendenciáival.

Zártabbá válás lehet az eredménye számos asszociációs változásnak is, amint hogy az eddig tárgyalt nyelvjárási zártabbá válások kiindulópontja is gyakran asszociációs zavar volt.

6. *ē* > *é*. Az eddig említett szórványos vagy csak nyelvjárási szinten maradt változásokkal szemben a köz- és irodalmi nyelvet, valamint a legtöbb nyelvjárást egyaránt érdeklő változás a hosszú nyílt *ē*-nek zárt *é*-vé való fejlődése: *jēg* > *jég, kēz* > *kéz, kēt* > *két, ēg* > *ég, szekēr* > *szekér, tehēn* > *tehén* stb. Ez a változás a XVI. században kezdődött, fokozatosan terjedt, és az irodalmi nyelvi norma is a zártabb alakot fogadta be. Úgyhogy az *ē* ma és valószínűleg már a XVII. század végén is csak szűk nyelvjárási jellegű maradt, csak a palóc nyelvjárások egy részére jellemző, ott is kihaló jellegű.

A zártabbá válás irodalmi nyelvünket lényegesebb mértékben csak annyiban módosította, hogy eltüntette ezt a nyílt hosszú *ē*-t belőle. Egyes zártabb alakok ezenkívül is behatoltak az írott nyelvbe, de jelentékenyebb mértékben csak a kettőshangzók egyszerűsödése során keletkezett egyes zártabb változatok szólnak lényegesebben bele irodalmi és köznyelvünk egyes magánhangzóinak megterhelési arányába.

A labializáció

A nyíltabbá válás mellett, vele bizonyos szempontból ellentett, harcban álló tendencia az ómagyar korszakban a labializáció, mely ugyancsak igen fontos jelenségnyaláb, mert nagymértékben hozzájárult a magyar magánhangzórendszer módosításához: az egyes fonémák funkcionális megterheltségének megváltoztatásához.

A labializáció abban áll, hogy egyes illabiális magánhangzók kiejtése ajakkerekítéssel módosul. Így az ómagyar korszakban *i* > *ü*, *į* > *u*, *ë* > *ö*, *ȧ* > *a* fejlődés tárul elénk nyelvemlékeinkben.

1. *i* > *ü*. E változás a labializációnak nemcsak egyik igen fontos esete, hanem egyszersmind az, amelyet legjobban ismerünk. Előfordul egytagú szavakban, többtagúak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában. Példák: 1199: *Scimed*, 1211: *Scimis*, 1237/1325: *Scim* stb. ~ HB.: *zumtuchel;* 1055: *harmuhig* 'három hegy', 1193: *cueshyg* 'köves hegy' stb. ~ 1206: *turnouhuge* 'Tornó hegye' 1248: *kyrist vt* 'keresztút' ~ 1253: *Keruzt vth* ~ 1272: *kuruzt wt* stb.; ugyanígy: *gyimilcs* > *gyümölcs* (< tör. *ǰimiš*), *bik* > *bükk*, *fil* > *fül*, *fist* > *füst*, *Filip* > *Fülöp* (< lat. *Philippus*), *gyingy* > *gyüngy* (< tör. *ǰinǰü*), *ist* > *üst*, *sit*, *sil* > *süt*, *sül*, *pispok* > *püspök* (< ném. *piskop*) stb. Ezeknek az *ü*-knek egy része aztán nyíltabbá válással *ö*-vé lett (l. előbb), *gyömölcs* ~ *gyümölcs*, *gyöngy;* N. *szöm*, *högy*, *köröszt;* stb.

Az *i* > *ü* labializációnak változatos okai lehetnek. A legbővebb forrása az *i*-ből keletkezett *ü*-nek az a labializációs-hasonulásos folyamat, mely a szóvégi rövid magánhangzók sorsával van összefüggésben. Láttuk, hogy a sorvadás rendes kísérő jelensége a szóvégi magánhangzók mormolt és labiális színezetű ejtése. Ennek következtében például *szim*^{i}-ből *szim*^{ü} lesz, régi toldalék előtt azonban az eredeti *i* egy darabig megmarad. Tehát ilyen tőváltakozás jön létre: a) *szim*^{ü} ~ *szimi-s*, *-t*, *-k* stb.; csakhamar azonban a sorvadó véghangzó labiális színezete a toldalék előtti teljes tőhangzót is analogikusan labiálissá színezi; — b) *szim*^{ü} ~ *szimü-s*, *-t*, *-k* stb.; ez utóbbiban aztán a végszótag *ü*-je hasonító hatást gyakorol az előző szótag *i*-jére, és a következő váltakozás keletkezik; — c) *szim*^{ü} ~ *szümü-s*, *-t*, *-k* stb.; e fokon aztán a toldalékos változatok (*szümüs*, *szümüt*, *szümük* stb.) analógiájára a toldaléktalan alak *i*-je helyébe is *ü* lép; — d) *szüm* ~ *szümü-s*, *-t*, *-k*.

Gyakoriak nyelvemlékeinkben az olyan példák, melyekben a labializáció még nem hatolt el a tőszótagig, esetleg a fejlődés megállt azon a fokon, ahol csak a tőhangzó labiális: 1212: *Zemus*, 1248/1399: *Hegus*, 1344: *Kereztus*, HB.: *isemucut* 'ősünket = atyánkat', KT.: *sciluttet* 'szülöttét' stb.; majd már a nyíltabbá válás után: DebrK.: *fedőz*, TelK.: *emberők*, CzechK.: *megyők* stb. Nyelvjárási szinten ma is megtaláljuk az *ö*-zésnek ezt a fokát egy-egy északi nyelvjárásszigeten: *mënyök*, *vëszök*, *szeretök*, *lëlköd*, *gyermök* stb. Ilyen jellegű nyelvjárást találunk a XVI. század végén Erdélyben is. (Meg kell azonban jegyezni, hogy más erdélyi nyelvjárásban éppen a hangsúlytalan szótagbeli *ö* delabializálódott.)

Az *i* > *ü* labializációját előidézheti a következő szótag *ű, ő* hangjának hasonító hatása is: 1251/1281: *yneu* ~ 1293: *Vnee* 'ünő'; éppígy: *irű* > *ürü* (< tör. *iriγ*), *sírű* > *sűrű*, *idő* > *üdő* (de *ideje*, s innen analogikusan ismét a mai *idő* változat), *tidő* > *tüdő*, *silő* > *süllő* (< tör. *šiläγ*) stb.

Rendszerint labializálódott az *i* a követő *β* előtt: 1055: *cues* 'köves' (vö. ősm. *kiβi*), *fuegnes* 'fövenyes', 1228/1357: *Luer* 'lövér = lövész', 1231: *Chuer* 'kövér' stb. E példák arra mutatnak, hogy ilyenkor maga a *β* a keletkező magánhangzóba legalább átmenetileg felszívódott, azaz eltűnt, bár lehet, hogy a *v* hiánya csak helyesírási sajátság.

Az említetteken kívül az *i* > *ü* labializációt még egyéb okok is előidézhetik.

Mind e labializációs esetek keletkezése és lefolyása időben nem párhuzamos. Az *i* > *ü* változás kezdetei valószínűleg az ősmagyar kor végéig nyúlnak vissza, s a folyamat nagyjában lezárul a XIV. században. Csupán a szókezdő labiális mássalhangzók *(f, m)* után jelentkezik később, a XV. században az *ü*: *fist* > *füst*, *fil* > *fül*, *mivel* > *művel* 'művel' stb.

Az *i* > *ü* labializáció és a belőle nyíltabbá válással kibontakozó *ö*-zés az egész nyelvtörténet során területi megoszlás szempontjából is igen változatos képet mutat. Kiindulópontja — úgy látszik — a Dráva torkolatának a vidéke volt, de más góca is lehetett (talán a Maros alsó folyásának a vidéke), és terjedése közben beleütközött az *i* > *ë* nyíltabbá váló tendenciába (l. előbb), harcolt és elkeveredett vele, s ezért, valamint azért, mert a megőrző tendencia az eredeti *i*-t is fenntartotta, sokszoros alakváltozatok jellemzik ómagyar nyelvünket: *higy* ~ *hëgy* ~ *hügy* ~ *högy*, *szim* ~ *szëm* ~ *szüm* ~ *szöm* stb. — A XV—XVI. században a kolostorokban erősen terjed az *ö*-zés egy kialakulóban levő írott nyelvváltozatban: kódexeinknek viszonylag nagy száma mutat különböző fokú *ö*-zésre. A XVI. század végén északkeleten kialakuló irodalmi nyelvváltozat azonban csak igen mérsékelt *ö*-zést tartott meg. A nyugati irodalmi nyelvváltozatban valamivel nagyobb mértékű volt az *ö*-zés, s idők folyamán az *ö*-ző alakok száma az egységessé váló irodalmi nyelvben is megszaporodott *(vörös, csöbör, vödör, mögött, söpör, föl* stb.), de meg sem közelíti a jellegzetesen *ö*-ző nyelvjárásokban használatos *ö*-k gyakoriságát. A legerősebb az *ö*-zés ma Baranya, Somogy és részben Tolna megyében, továbbá Szeged környékén. Viszont az északi és északkeleti nyelvjárások az irodalmi nyelvnél is jóval kisebb mértékben élnek és éltek régebben is az *ö* hanggal; így a palócságban *vëdër, fëdél, sër, mëgëtt, sëpër*, sőt *ëreg, sëtét, bëgre*-féle alakok járatosak.

2. *į* > *u*. Az ősmagyar kor legelején a hangsúlytalan szótagban előfordul az *į* > *u* labializáció: 1055: *sumig* > 1171: *sumug* 'Somogy', 1197/XV. sz.: *Horogis* ~ 1211: *Horogus*, 1083—1095: *Baluanis* ~ 1222: *Baluanus* 'bálványos'; ugyanígy: *ąrįk* > *árok*, *aχszin* > *asszony*, *Sąris* > *Sárus* stb. A példák egy részében valószínűbb, hogy nem *į* > *u* labializáció, hanem az *į* > *i* változás után bekövetkezett *i* > *u* hasonulás, veláris illeszkedés történt. Az igen régi példákban azonban föltehető az *į* > *u* labializáció, s ez nyilván azonos természetű az *i* > *ü* labializációnak azzal a fajtájával, mely a szóvégi sorvadók labiális színezetével függ

össze, s onnan terjedt át a hangsúlytalan szótagra; a hangsúlyos szótagba azonban az *u* már nem hatolhatott be, mert közben az e fonetikai helyzetben levő *ę* palatalizálódott *i*-vé (l. később).

3. *ë* > *ö*. A labializáló tendencia érvényesül az *ë* hangokon is, mégpedig mindazokon, melyeket a nyíltabbá válási tendencia érintetlenül hagyott, mind a másodlagosan, *i*-ből nyíltabbá válással keletkezetteken. Sok esetben azonban nehéz eldönteni, hogy *i* > *ü* > *ö* vagy *i* > *ë* > *ö* változás történt-e. Kétségtelenül *ë* > *ö* változásról van szó az ilyen példákban: ném. *zwec* > m. 1300: *Chewek* ~ XIV. sz.: *Ceuuek* 'cövek'; szl. *kastelьci* > m. 1055: *kaztelic*, 1240: *Keztelch* ~ 1361: *Keszteulch;* ugyanúgy: szl. *rędъ* > m. *rënd* > *rönd*, szl. *pečatь* > m. *pëcsét* > *pöcsét*, szl. *četvьrtъkъ* > m. *csëtërtëk* > *csötörtök* stb. E változás — mint a példák mutatják — a XIV. században válik erőteljesebbé, sőt számos szóban csak a XVI. században jelentkezik, és akkor is csak a legerősebben *ö*-ző nyelvjárásokban. A XVI. századtól sok olyan szóban találunk *ö*-ző területen *ö* hangot, melyben a kódexek korában még a legerősebben *ö*-ző kódexek sem jelöltek soha *ö*-t: *këll* > *köll, zsëllye* > *zsöllye, mëgy* > *mögy*, sőt átmenetileg *ëgy* > *ögy, nëgyven* > *nögyven*. Más esetekben a kódexekben erős ingadozást találunk *ë* meg *ö* között. Mindez arra mutat, hogy az *ë* > *ö* változás eleven marad az ómagyar kor végéig, sőt talán túl is nyúlik azon.

Van azonban olyan *ë* > *ö* változás is, mely jóval régibb (adatok a XIII. századtól), mégpedig az *l* + dentális mássalhangzó (tehát *lt, ld, ln*, sőt *lgy)* előtt bekövetkezett labializáció: *fëld* > *föld*, vö. pl.: 1086/XII—XIII. sz.: *felduuar* 'Földvár' ~ 1269: *Banafeuld* 'Bányaföld'; *vëlgy* > *völgy*, vö. pl. 1211: *Furizuelgi* 'Fürészvölgy' ~ 1275/1281: *Zederiesuolg;* ugyanígy: *zëld* > *zöld, hëlgy* > *hölgy* stb.

Ugyancsak a XIII. századra nyúlik vissza az a mindvégig viszonylag szűkebb területre korlátozódó jelenség, hogy a szóvégi *ë* (3. személyű személyrag vagy időjel) a megelőző szótagbeli *ü, ö* hasonító hatására *ö*-vé labializálódik: 1298: *Iwanka feldeu*, BécsiK.: *le vlǫ, gvytǫ, ǫ tǫllǫ*, AporK.: *ǫrǫmǫ*, PozsK.: *elewthew* 'előtte' stb. Hasonló nyelvállapotot találunk ma a nyugati nyelvjárásokban: *fülö, összö, könyvö, vüttö* stb.

Megjegyzendő még, hogy a XVI. századtól elterjednek a nem *ö*-ző területeken a *tött, vött, lött* befejezett múlt alakok. Ez a jelenség valószínűleg független az *ë* > *ö* fonetikai változástól, és a *tőn, vőn, lőn* analógiájára vall.

4. *e* > *ö*. Igen kis terjedelmű a nyílt *e*-nek még az ómagyar korszakban lefolyt labializálódása *ö*-vé (ami egyszersmind zártabbá válás is). Bekövetkezik ez általában az *l* + dentális, esetleg palatális mássalhangzók előtt; *kel* ~ *költ*, vö. JókK.: *fel kele* ~ *fel kevlt; tele* ~ *tölt, tölcsér*, vö. BesztSzj:. *thelek* ~ *theulthew*. Lehet, hogy a *zeld, velgy, helgy* *e*-je is nyílt *e* volt eredetileg, tehát a *zöld, völgy, hölgy* labializációk is ide tartoznak, azonban az *e* eredetibb nyílt fokát nem lehet kétségtelenül megállapítani.

A XVI. századtól egyes erdélyi nyelvjárásokban a hangsúlytalan szótag *e*-je *ö*-vé labializálódik, valahányszor a megelőző szótagban palatális labiális magánhangzó van, így már Heltainál *örög*, s ma egyes nyelvjárásokban *ölöli, ötönn,*

közöpibe, ők hazajöttök stb. Szórványosan előfordul hasonló jelenség a régiségben más területeken is. — Akadnak példák (nyugaton) a hangsúlyos *e* > *ö* változásra is, pl. *köserü, ömel* stb.

5. *ȧ* > *a*. A korai ómagyar hangrendszerben föltett illabiális *ȧ* a XI—XIV. században a nyelvterület túlnyomó részén labiális *a*-vá lesz. Ez utóbbi hang jelölésére részint az illabiális *a*-nak a jele, azaz az *a* betű szolgál, részint azonban az *o* betű; ugyanis — mint láttuk — az *o* hang nyíltabbá válással ugyancsak *a*-vá lett, a helyesírási hagyomány azonban egy ideig megtartotta a régi *o* jelölést, s ezért az *o* betű elég hosszú időn át a labiális *a*-nak a jelölésére is szolgált. Csupán midőn az illabiális rövid *ȧ* teljesen eltűnt nyelvünkből (néhány nyelvjárást nem számítva), akkor — tehát a XIV. században — válhatott az *a* betű egyértelműleg a labiális *a* jelévé. Éppen a labiális *a*-nak ez a sokáig ingadozó kettős (*a* betű meg *o* betű) jelölése tette az *ȧ* > *a* változás megítélését nehézzé. Viszont a helyesírásnak ezt az ingadozását csak úgy lehet magyarázni, ha föltesszük az *a* hang kettős eredetét. Ez viszont az illabiális *ȧ* korai ómagyar korszakbeli meglétét biztosítja. Olyan szavakban, melyekben eredetileg illabiális *ȧ* volt, mihelyt e hang helyén *o*-s írást találunk, bizonyos, hogy a kiejtés már labiális, tehát a mai *a* hanggal azonos volt. Példák: Konszt.: *ταση̃σ* ~ 1138/1329: *Tosu* (< tör. *taš)*; HB.: *achscin* ~ 1240 k.: *Ohzyn-* 'asszony' (< alán *aχsin)*; 1055: *balatin* ~ *bolatin*, An.: *Bolotun* (< szl. *blatъnъ)*; 1235: *Harazty* ~ 1237—40: *Harozty* ~ 1268: *Horozt* (< szl. *chvrastъ)*; ugyanígy: *bȧkoų* > *bakó, bȧrįm* > *barum* > *barom, csȧlȧyȧn* > *csalán, dzsȧpay* > *gyapjú, dzsȧrlou* > *gyarló, kȧroų* > *karó* stb.

E változás következtében a XIV. század második felére a rövid illabiális *ȧ* teljesen eltűnt nyelvünkből, csupán a palóc és a szlavóniai nyelvjárásban maradt meg általában. Bizonyos fonetikai helyzetben — főként *á* előtti szótagokban — néhány más nyelvjárásban is van *ȧ*: *ȧpám, kȧszál, szȧkál* stb.

6. *ȧ* > *o*. Az *l* + dentális vagy palatális mássalhangzó előtt az *ȧ* igen korán *o*-vá labializálódott (ez egyszersmind zártabbá válás is): *hal* ige ~ *holt*, vö. HB.: *halal* ~ *choltat, holz; vala* ~ *volt, volna; fal* ige ~ *folt*, eredeti jelentése 'falat, darab'; *aluszik* ~ *olt;* lat. *Balthasar* > m. *Boldizsár;* stb. E jelenség párhuzamos és rokon a fentebb említett *kel* ~ *költ, tele* ~ *tölt* típusú jelenséggel.

A XVI. század második felétől jelentkezik egy elhasonulásos jelenség, mind keleten, mind nyugaton, az úgynevezett *á* utáni *o*-zás. Legkorábbi példái nyugaton: 1587: *tarsom*, 1589: *hatro allanom*, 1594: *ennalom* stb., de nagyobb mennyiségben a XVII. században jelentkezik, és egészen a XVIII. század végéig a nyugati irodalmi norma is befogadta a *lábo, szolgájo, általol, volnának, házbon* stb.-féle alakokat, sőt ilyenek dunántúli költőknél még ma is jelentkeznek (pl. Babitsnál). — Erdélyben valamivel később bukkannak föl az első példák, de a jelenség keleten is meglehetősen általános.

7. *á* > *ā*. A XVI—XVII. században azokban a nyelvjárásokban, amelyekben az illabiális *ȧ* megmaradt, sőt amelyekben az *o*-ból keletkezett labiális *a* is illabiálissá vált, a hosszú *á* labializálódott *ā*-vá, majd ez az *ā* egyik-másik területrészen további változásokat is szenvedett, így még labiálisabbá és zártabbá lett:

ó-vá vagy kettőshangzóvá hasadt: *a͡o* stb.-vé. Példák: palóc *hāz, Mātyās, kapāl, hārom, bānyāsz, sār, vāros; vasórnap, mādór, pālóntà* stb.; *mao͡s, tréfa͡ol, ja͡ony, ha͡oz* stb.: Szlavónia: *ha͡orom, a͡ol, kiva͡onsa͡og, inka͡ob* stb. E jelenség is eredetében valószínűleg elhasonulás. Először olyan szavakban válhatott az *á ā*-vá, amikor a szomszéd szótagban *à* volt, s ez elhasonító hatást gyakorolt az *á*-ra: *mádár* > *mādār, száràz* > *szāràz, sárbàn* > *sārbàn* stb. Innen aztán az *ā* hang elterjedt más fonetikai környezetben levő *á*-kra is: *hārom, kívān, ritkān* stb. Ily módon ezekben a nyelvjárásokban is kialakult az *a* hangokban a mennyiségi különbséggel együtt minőségi különbség is, csakhogy míg a nyelvjárások nagyobb részében és az ezeken alapuló köz- és irodalmi nyelvben a rövid *a* labiális és a hosszú illabiális, az *à*-zó nyelvjárásokban fordítva van.

A delabializáció

Mind keleti, mind nyugati nyelvjárásokban a XVI. században megfigyelhető a hangsúlytalan szótagban az *ö* (*ő*) delabializációja *ë* (*é*)-vé, bár az ide vágó példák úgy is magyarázhatók, hogy az eredeti *ë* megmaradt bennük, nem labializálódott. Heltainál szabályszerűen ilyen alakokat találunk: *fölette* 'fölötte', *ördeg, törédett, függet* 'függött' stb. A Mezőségen ma is élnek ilyen változatok: *ördëg, bűzës, tükër, püspëk, könyërëg* stb.

Azokban a nyelvjárásokban, melyek a palatális labiálist nem ismerték (ilyen kisebb sziget ma alig van egy vagy kettő, a XVI. században azonban több is volt még), a máshonnan ide került palatális labiálisok delabializálódtak. Így például a *török* szó (< török *türk*) még a XVI. században is igen gyakran fordul elő *terek* alakban. Ehhez hasonló szórványos eset nem egy akad, de ez a kérdés eddig nem részesült alapos vizsgálatban.

Azokban a nyelvjárásokban, amelyekben az illabiális *à* nem labializálódott, az *o*-ból nyíltabbá válással keletkezett labiális *a* is elvesztette ajakkerekítését, tehát *bob* > *bab* > *bàb, potok* > *patak* > *pàtàk, hod* > *had* > *hàd, opra͡u* > *apró* > *àpró, oblok* > *ablak* > *àblàk* stb. Minthogy e változás minden valószínűség szerint előfeltétele a fentebb említett *á* > *ā* változásnak, emez pedig a XVI—XVII. századtól datálható, az *a* > *à* delabializációnak még az ómagyar korban, legkésőbb a XV. században már végbe kellett mennie, természetesen csak azokban a nyelvjárásokban, melyek az eredeti illabiális *à*-t megtartották és mindmáig megtartják.

Több kisebb-nagyobb nyelvjárásban (Szigetköz, Székelyföld, moldvai csángó stb.) az *á* előtti szótagban a köznyelvi labiális *a* helyett illabiálist találunk. Az nem dönthető el, hogy ez megőrzött régiség-e (így van már a HB.-ben), vagy újabb hasonulásos jelenség. Példák: *kapa* : *kàpál, anya* : *ànyám, szaga* : *szàgát; csàlán, bàrát, bàrázda, hàlál* stb.

A palatalizáció

Veláris magánhangzónak palatális magánhangzóvá válása — szórványos hangrendi átcsapásokat, mint *kever* ~ *kavar* stb. nem számítva — csak egyetlen magánhangzót érint, a veláris *i̯*-t. Ez, amennyiben nem labializálódott, minden egyes esetben palatális *i*-vé lett: *nyi̯lᵘ* > *nyíl*, *i̯nᵘ* > *ín*, tör. *ǰisnay* > m. *disznó*, tör. *ïldam* > m. *ildom*, tör. *qïǰïn* > m. *kín*, tör. *bïčaq* > m. *bicsak* stb. E jelenség az egész nyelvterületen általános, és az ősmagyar kor végén meg az ómagyar kor elején ment végbe.

A hasonulás

Láttuk, hogy a magánhangzó-harmónia minden valószínűség szerint urálifinnugor alapnyelvi jelenség, bár az ősmagyar kor végén az a szigorú szabály, hogy egy szóban vagy csak veláris, vagy csak palatális magánhangzók foglalhatnak helyet, már módosult, részben az *i̯* utótagú kettőshangzók egyszerűsödésével (*ai̯*, *oi̯*, *ui̯* > *é* ~ *í*), részben a veláris *i̯* palatalizálódásával. (Vannak olyan vélemények is, hogy már a finnugor alapnyelv is ismerte a vegyeshangrendűséget; ez azonban kevésbé valószínű.)

1. Az ómagyar és a középmagyar korban a magánhangzó-illeszkedés, azaz egy-egy szó magánhangzóinak palatális vagy veláris irányban végbemenő hasonulása, mint állandóan ható erő módosítja a szavak alakját, sőt — bár erősen csökkenő intenzitással — még a XIX. században is kimutatható. Ilyen palato-veláris hasonulás előfordul eredeti (vagy eredeti és jövevény) elemekből álló összetett szavakban, melyekben a vegyeshangúság az összetétel következtében állott elő, s ezt az összetétel elhomályosulásával párhuzamosan az asszimiláció eltünteti. Továbbá előfordul idegen eredetű szavakban, melyek oly nyelvekből jöttek át, hol a magánhangzó-harmónia ismeretlen (ilyen a legtöbb velünk érintkezett idegen nyelv).

Az asszimiláció lehet előre ható: An.: *Heuyou* (*heü jou* 'meleg folyó'), ma *Hejő;* (vö. *Hájó)* 1055: *bolatin* ~ An.: *Bolotun;* HB.: *angelcut* ~ KTSz.: *angolucnoc* (< lat. *angelus); id* 'szent' + *nap* > *idnap* > *ünnep; megya* > *megye* (< szl. *medja); hercog* > *herceg* (< ném. *Herzog); aχszin* > *asszony* (< alán *aχsin);* stb.

Az előre ható hasonulásnak köszönhető, hogy névutóból raggá váló, a megelőző szóhoz hozzátapadó elemeknek kettős változatuk keletkezik: egy palatális meg egy veláris; ez a palato-veláris illeszkedés: HB.: *milostben* 'malasztban', *paradisumben,* GyulS.: *habrosagben* ~ *tanosagaban,* JókK.: *faban* stb.; HB.: *vilagbele,* KTSz.: *pustobele* ~ JókK.: *kamoraba;* HB.: *timnucebeleul* 'tömlöcéből', ÓMS.: *buabeleul* 'bujából', KTSz.: *agbelevl* ~ JókK.: *tarsimbalol, tarsbol;* HB.: *halal nec* ~ ÓMS.: *viragnac;* ugyanígy: *-hoz* > *-hoz, -hëz; -vel* > *-val, -vel; -rá* > *-ra, -re; -ról* > *-ról, -ről* ~ *-rúl, -rűl, -túl* > *-túl, -tűl* ~ *-tól, -től* stb. Néhány nyelvjárásban a palato-veláris illeszkedés ma sem teljes, pl. Göcsej: *kertná, kapáve* stb.

Hátra ható az illeszkedés ilyenféle példákban: HB.: *milostben* ~ KTSz.: *malostual* (< szl. *milostь*); 1250: *Gylan*, ma *Gyalán* (< tör. *ǰïlan* 'kígyó'); továbbá: *Mogyer* → *Megyer*, *Keveaszó* → *Kajászó*, 1288: *Heuyo* ~ ma *Hájó* (vö. *Hejő*) stb.

Olykor mindkét irányban jelentkezik az illeszkedés: 1055: *brokina* ~ 1274: *Berkyne* 'berkenye' (< sz. *brěkynja*), *Magyar* ~ *Megyer*, *család* ~ *cseléd* (< sz. *čeljadь*), *szekerce* ~ *szakorca* > *szakolca* (< sz. *sěkyrica*) stb.

2. A palato-veláris hasonulás mellé már az ómagyar korszak második felében labiális-illabiális hasonulás társul, azaz ha az utolsó tőbelseji magánhangzó palatális-labiális (*ö, ő, ü, ű*), a tővéghangzó vagy a toldalék *ë* hangját labiálissá, *ö*-vé hasonítja. Mivel itt is jórészt toldalékokban, illetőleg toldalékok előtti tővéghangzókban történik a hasonulás, labiális-illabiális illeszkedésről beszélhetünk: *kerthëz, kertët, gyerëkëk, négyszër;* de: *földhöz, tűzhöz, füstöt, törökök, ötször; igyekëzik, veszekëdik,* de: *ütközik, küszködik; tépdës,* de *öldös* stb. Bár e jelenség már a XIV. században eléggé széles körű (JókK.: *fekewhewz* 'fekvőhöz', *Elewzewr* 'először', *bewnewk* 'bűnök', *ewkrewkewt* 'ökröket' stb.), és fokozatosan legtöbb nyelvjárásunkra kiterjed, irodalmi nyelvünkre is jellemző, a XVI. században még elég gyakori a labiális illeszkedés hiánya (CornK.: *evtevtzer* 'ötödször', MargL.: *evldezyk* 'üldözik', Pesti: *Ewkret*, Heltai: *törökek* stb.), sőt ilyenek szórványosan még a XVII. században is előfordulnak.

Mint előbb láttuk, egyes nyelvjárásokban a labiális illeszkedés kiterjed a szóvégi *ë* hangra is.

Láttuk, hogy a hasonulásnak meglehetősen nagy szerepe van a hangfejlődési tendenciák kialakulásában vagy terjedésében. Így pl. az *i* > *ü* fejlődés egyik változatának jelentékeny mozzanata hasonulásos jelenség; egy másik változata teljesen hasonulás. Hasonulás legalább részben az *á* előtti *ȧ*-zás. Sőt az is valószínű, hogy az *ȧ* > *a* labializációban is volt szerepe hasonulásnak. Ilyesmire mutathatna az a szabályosság, melyet az ÓMS.-ban látunk: ÓMS.: *viragnac* ~ *fyomnok; halallal, fyaal* ~ *syrolmol, buol* stb.

Az elhasonulás

Láttuk, hogy a különféle hangfejlődési tendenciák megindulásában vagy alakulásának egy mozzanatában az elhasonulásnak igen nagy szerepe volt. Ezeken kívül azonban sok egyéb esetben jelentkezik szórványos elhasonulás. Ezek ritkán erősödnek szélesebb körű tendenciákká, és gyakran csak átmenetileg mutatkoznak. Mégis megkülönböztethető néhány fontosabb típusuk.

Ezek a következők:

a) *o* vagy *ȧ* — *ȧ*(*á*) > *e* — *ȧ*(*á*). Legtöbbször, de korántsem kizárólag *r* + mással-hangzó előtt jelentkezik. Szórványosan már az ómagyar korszak legelején kimutatható, nyelvjárásainkban azonban itt-ott még a legújabb korban is előfordul: Konszt.: *-γερμάτου*, 1367: *Germat*, vö. 1153: *Gormot* 'Gyarmat' (< tör. *ǰormatï*); 1322: *Gyartianfa* ~ 1236: *gertanfa* 'gyertyánfa' (< tör. *ǰarta* + *-n* képző); ugyanígy: tör. *ǰarta* > m. *gyertya*, tör. *baqa* > m. *béka*, *Harnád* > *Hernád*,

szl. *draga* > m. *darága* > N. *dërága, darál* > N. *dërál, vasárnap* > N. *vësárnap, parázna* > N. *përázna* stb.

b) *o* — *o(ó), u* > *ë* (~ *i*) — *o(ó), u*. Például: LeuvGl.: *hurnou*, BesztSzj.: *hornyo* ~1478: *hernyo* ~N. *hirnyó;* DöbrK.: *bomboztak* ~ *ki bimboztak;* 1356: *Fortunadfalua* ~ 1428: *Ferthonadfalua;* (< lat. *Fortunatus);* BécsiK.: *poreit* ~ JókK.: *pyroyt-* 'pirít'; ugyanígy: *csombók* ~ *csimbók, Soklós* ~ *Siklós, rongy* ~ *ringyó*, tör. *boqayï* > m. *békó, Bartolon* ~ *Bertalan* (< lat. *Bartholomaeus), gyolkos* ~ *gyilkos, boborcsó* ~ *bibircsó* stb.

c) *a* — *á* > *o* — *á*. Például: 1211: *Latamas* ~ Helt.: *-látomás;* ugyanígy: tör. *arïslan* > m. *oroszlán*, tör. *basïrqan* > m. *boszorkány*, tör. *baltïryan* > m. *bojtorján* stb.

d) *a* — *o* — *a* > *a* — *i* — *a*. Például: 1684: *Kolomász* ~ 1721: *kolimász* (< szl. *kolomaz)* 'kocsikenőcs'; DebrK.: *alamosna* ~ MünchK.: *alamisnat* (< lat. *elleemosyna);* ugyanígy: *karoma* > *karima* (< szl. *kroma), Baltazsár* > *Boldizsár* (< lat. *Balthazar)*, N. *mádirká, faricskál, szárigat* stb.

e) *a* — *o* > *a* — *ë, i*. Például: 1152: *Aianduc* ~ 1458: *Ayandek;* HB.: *homus* ~ 1411: *Hamys-;* ugyanígy: *szándok* > *szándék, hajlok* > *hajlék, fazok* > *fazék*, N. *abrincs, lapis, pariszt* stb. Mint a *szándék, fazék, ajándék, hajlék* stb. mutatja, az ily módon keletkezett *ë* — számos esetre kiterjedően — meg is nyúlhatik.

IRODALOM

A nyíltabbá válásról: *i* > *ë:* MELICH: NyK. XXXIX, 20—6; SZINNYEI: NyK. XLIII, 123; GOMBOCZ, BTLw. 152—3; Uő., ÖM . II/1, 76; BÁRCZI, TA. 82; Htört.² 38—40. *ë* > *e:* SZINNYEI: NyK. XLIII, 123; Uő.: MNy. XXII, 163; LOSONCZI: Szily-Eml. 26—8; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 80; B. LŐRINCZY, KTSz. 38—9; BÁRCZI, TA. 93—4; Uő., Htört.² 40—1. *u* > *o:* SZINNYEI: NyK. XLIII, 104—15; Uő.: MNy. XXII, 161; MELICH: MNy. XIII, 44—8; GOMBOCZ, BTLw. 148; Uő., ÖM. II/1, 70—1; HALUSZKA: MNyTK. 68. sz. 10—2, 15—24; B. LŐRINCZY: KTSz. 31—4; BÁRCZI, TA. 84—7; Uő., Htört.² 41—3. *o* > *a:* SZINNYEI: NyK. XLII, 16—36; Uő.: MNy. XXII, 161; HORGER: NyK. XLI, 113—144; Uő.: NyK. XLII, 224—7; ASBÓTH: NyK. XLI, 381—400; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 77; HALUSZKA: MNyTK. 68. sz. 27—8; LAZICZIUS: MNyTK. 65. sz.; B. LŐRINCZY, KTSz. 42—3; BÁRCZI, TA. 91—2; Uő., Htört.² 43—5. *ü* > *ö:* SZINNYEI: NyK. XLIII, 115—23; LOSONCZI: NyK. XLV, 45—116, 195—266; MELICH: MNy. XIII, 1—6, 44—8; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 72—3; B. LŐRINCZY: KTSz. 34—6; BÁRCZI, TA. 82—4; Uő., Htört.² 45—6. — A zártabbá válásról: *ë* > *i, ö* > *ü, o* > *u:* HORGER: MNy. XVII, 84; Uő., MNy. XXII, 324; ZOLNAI: MNy. XLVI, 142—3; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 70—1, 82—3; PAIS: MNyTK. 78. sz. 22; DEME, NyatlFunk. 187—223; SULÁN: MNny. V, 11—22; BÁRCZI, Htört.² 74—6. *é* > *i:* HORGER, Nyj. 54—7; GOMBOCZ: ÖM. II/1, 83; PAPP L.: MNny. V, 23—39; DEME, NyatlFunk. 200—6; BÁRCZI: Htört.² 149—50. *e* > *ë:* BENKŐ, Nyjtört. 91. *ẽ* > *é:* HORGER, Nyj. 54—7; DEME, NyatlFunk. 176—9, 222—3; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 79, 81; BÁRCZI, Htört.² 146—7; BENKŐ, Nyjtört. 92—3. — A labializációról: *i* > *ü:* LOSONCZI: NyK. XLIV, 374—406, XLV, 45—116, 195—266; SZINNYEI: MNy. XXII, 161; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 74—5: P. HIDVÉGI: MNyj. I, 95—107; B. LŐRINCZY: MNyj. I, 137—42; BÁRCZI, TA. 82—4; Uő., Htört.² 47—53; BENKŐ, Nyjtört. 73. *į* > *u:* SIMONYI: Nyr. XXXVIII, 289—98; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 262—3; BÁRCZI, TA. 87—8; Uő., Htört.² 53—4. *ë* > *ö:* GOMBOCZ, ÖM. II/1, 79—80; BÁRCZI, Htört.² 58—60; KUBINYI: Pais-Eml. 455—6. *ȧ* > *a:* MELICH: NyK. XXXV, 113—126; GOMBOCZ,

ÖM. I, 96—103, II/1, 81—2; Szinnyei: MNy. XXI, 62—3; Uő: NyK. XLII, 26—30; Uő.: MNy. XXII, 161; Horger: MNy. X, 9—13; Pais: MNyTK. 50. sz. 9—10; Uő., MNyTK. 78. sz. 21; P. Hidvégi: MNyj. I, 109—17; Bárczi, TA. 95—102; Uő. Htört.[2] 54—8; Benkő: MNy. LIII, 179—82; Uő., Nyjtört. 74—5. *á > ā:* Benkő: Pais-Eml. 81—9; Uő., Nyjtört. 92—3. — A delabializációról: *ö > ë:* Benkő, Nyjtört. 89—93. *a > ȧ:* Wichmann: Nyr. XXXVII, 194—8; Szinnyei: NyK. XLII, 15; Bárczi, Htört.[2] 77, 104; Benkő: Pais-Eml. 88; Uő., Nyjtört. 74. — A palatalizációról: Gombocz, ÖM. II/1, 73—4; Bárczi, TA. 87—8; Uő., Htört.[2] 61. — A hasonulásról: Szabó S., A magyar magánhangzó-illeszkedés; Balassa: Nyr. XIV, 345—8; Gombocz, ÖM. II/1, 88—92; Bárczi, Htört.[2] 102—4. — Az elhasonulásról: Horger: Nyr. XXXVI, 410—5; Wichmann: Nyr. XXXVII, 197—200; Gombocz: MNy. XVI, 2—9; Uő., ÖM. II/1, 90—1; Bárczi, Htört.[2] 104—6.

d) AZ EGYSZERŰ MAGÁNHANGZÓK MENNYISÉGI VÁLTOZÁSAI

A nyúlás

1. Már az ómagyar korszakban gyakori jelenség, hogy egy-egy eredetileg rövid magánhangzó megnyúlik. Ez a nyúlás kiterjed a legtöbb magánhangzóra, de nem egyenlő mértékben: egyeseket nagyobb számban módosít, mint másokat. A különféle helyzetben levő magánhangzók nyúlásának feltételei, okai nem azonosak, úgyhogy itt nem egy, többé-kevésbé összefüggő tendenciával állunk szemben, hanem többel, melyek azonos eredményre vezettek. Gyakran megtörténik az is, hogy a nyúlás több feltétele találkozik, mintegy egymást erősíti.

Minden, az ómagyar korszakba tartozó nyúlás esetében különös nehézséget okoz, hogy rendszerint le kell mondanunk a nyelvtörténeti adatok közvetlen tanúságáról, mert a magyar hangjelölés igen sokáig nem tesz különbséget a hosszú meg a rövid magánhangzó között, s bár a XVII. században helyesírásunk már törekszik a hosszúság jelölésére, a gyakorlatban ez még ekkor is igen tökéletlenül valósul meg. Régebbi emlékeinkben egyáltalában nem vagy csak elvétve fordul elő a hosszúságnak a betű kettőzésével való jelölése. De még ez sem mindig kvantitást jelöl. Itt tehát rendszerint csak a szó etimológiájának a mai alakkal való egybevetésére, illetőleg a mai tőbeli változások megfigyelésére vagyunk elsősorban utalva.

2. Igen gyakoriak a nyúlásnak azok az esetei, melyek a szóvégi rövid (sorvadó) magánhangzók pusztulásával vannak valamiképpen összefüggésben. A magánhangzóknak ilyen megnyúlása ugyanis egytagú szavakban vagy többtagúak utolsó szótagjában mutatkozik, tehát olyan helyzetben, ahol egy szóvégi magánhangzó eltűnt. A tőbeli magánhangzó megnyúlása ilyen esetekben minden valószínűség szerint a szóvégek lekopásának következménye: a szótestnek a sorvadó hang eltűnésével beállott rövidülését egyenlíti ki bizonyos mértékig a megelőző magánhangzó időtartamának a megnövekedése, tehát a nyúlás mintegy pótolja az időtartam-veszteséget. Ezért e jelenséget pótlónyúlásnak szokás nevezni. Megtörténhetik persze, hogy az ilyen módon keletkezett hosszú magán-

hangzó elterjed a szó minden alakjában, tehát olyanokban is, melyekben a következő szótag magánhangzója nem tűnt el. Így pl. a *vér* : *vërës* ősi tőváltakozás helyébe az analógia egységes tőhangzós *vér* : *véres* alakokat állandósított.

Ilyen pótlónyúlás gyakran éri a magas nyelvállású magánhangzókat: *víz*, de *vizes, vizet, vizek* stb.; *tűz*, de *tüzel, tüzes, tüzek* stb.; *lúd*, de *ludas, ludak, ludat* stb. Amennyiben e szavak etimológiáját ismerjük, kimutatható, hogy a rövid magánhangzó az eredeti: *víz*, vö. vog. *βit*, f. *vete-* stb.; *tűz* vö. o. *tüt; lúd*, vö. vog. *lunD*, o. *lont*, f. *lintu* stb. (persze megtörténhetik az is, hogy egy-egy szóban a hosszú hang az eredetibb, s a szótő váltakozása analogikusan idomult a nyúlással előállt nagyszámú hangzóváltó tőtípusokhoz). Hasonló példák még: *így* ~ *itt, ide, ily, ez; ín, csíny, ír* (~ *irat*), *sír* (~ *siránkozik*) stb., *szűz, szűr* (~ *szüret*), *szűn(ik), tűn(ik)* stb., *kút, út, úr, csúf, fúr, fúl, húr, hús, gyúl, húz* stb.

Középső nyelvállású magánhangzóink közül csak az *ë* vesz részt a nyúlásban: *vér* ~ *vërës*, vö. o. *ụer*, f. *veri;* továbbá: *négy* ~ *negyed, mégy* ~ *mëgyëk, lélëk* < *lëlkës, légy* ~ *lëgyën*, stb.; *fazék* ~ *fazëkas, hajlék, szekrény, gyékény* stb. — Nem vesz részt a nyúlásban az *o* meg az *ö*, minthogy amikor a szóvégiek eltűnése és ennek következtében a tőhangzó nyúlása bekövetkezett, még nem volt nyelvünkben hosszú *ó, ő*, s a nyúlási tendencia nem volt elég erős arra, hogy új fonémákat hozzon létre.

Az alsó nyelvállású magánhangzók szintén részt vesznek a pótlónyúlásban; így *ȧ* > *á*, *e* > *ē* keletkezik: *száz*, vö. o. *sòt*, f. *sata* stb.; ugyanígy: *ád, hágy, hág, vág, szám, ház; leány, boszorkány, fonál, rovát(kol)*, R. *szakadát* stb. Az analógia azonban az *á* ~ *a* tőváltakozást nagyon sokszor megszüntette; de mégis pl. *ád* ~ *adok, ház* ~ *haza, nyár* ~ *nyarat, madár* ~ *madarak* stb.; továbbá *kēz*, vö. o. *kèt*, f. *käte-* stb.; ugyanígy: *jēg, tēl, szēl, tehēn, szekēr* stb. — Tudjuk, hogy a nyúlással keletkezett *ē* hang a XVI—XVII. században a legtöbb nyelvjárásban is egy fokkal zártabbá vált, azaz *é* lett; így ma: *kéz, jég, tél* stb.

Az ilyen természetű pótnyúlásnak egy másik változata is van: ha a szó belsejében egy magánhangzó kiesik, az előző szótag magánhangzója megnyúlhatik: szl. *palica* > m. *pálca*, szl. *malina* > m. *málna*, lat. *capitulum* > m. *káptalan* stb. E nyúlás azonban aránylag ritkán következik be.

Más jellegű pótlónyúlás az a jelenség, hogy az azonszótagú *l* kiesése a megelőző magánhangzó megnyúlásával jár: *oldal* > *ódal*, vö. 1398: *Oldalas* ~ 1478: *Odalos; molnár* > *mónár*, vö. 1330: *Molnar* ~ 1403: *Monar, föld* > *főd*, vö. 1269: *Banafeuld* ~ 1404: *fewdwar*: ugyanúgy: *volt* > *vót, polc* > *póc, nyalta* > *nyāta, tölgy* > *tőgy, völgy* > *vőgy, kulcsár* > *kúcsár, küld* > *kűd* stb. Tudjuk azonban, hogy e jelenség az azonszótagú *l* kiesésével együtt csak nyelvjárási szinten maradt; s bár nagyon elterjedt, az irodalmi nyelv nem fogadta be.

3. Gyakran történik nyúlás a k ö v e t ő m á s s a l h a n g z ó h a t á s á r a. Tudjuk, hogy a magánhangzók időtartama ma is a leghosszabb *r, l, j* és a nazálisok előtt. A likvidák és a nazálisok nagyfokú nyújtó hatása érvényesült az ómagyar korszakban is, később is. Főleg az *a* meg az *e* hangok hajlamosak a nyúlásra a nazálisok és folyékonyak előtt. A többtagú szavak utolsó szótagjában — mint

láttuk — a nyúlás joggal tulajdonítható a sorvadó hang eltűnésének, de a követő mássalhangzónak is nagy része lehet benne. Ilyen példára hivatkozhatunk; *leány*, vö. vog. *laį ań* 'fiatal nő', *bojtorján* < tör. *baltïryan*, *karakán* < tör. *qaraqan*, *oroszlán* < tör. *arïslan*, *boszorkány* < tör. *basïrqan*; ugyanúgy: *kocsány*, *sárkány*, *bálvány*, *gyékény*, *görény*, *gödény*, továbbá *fonál*, *madár*, *levél*; az *-l* igeképző előtt: *álldogal*, *sirdogal*, *mondogal*, *nézdegel* > *álldogál*, *sirdogál*, *mondogál*, *nézdegél*; *rágcsal* > *rágcsál*, *rugdal* ~ *harapdál* stb.

Általánossá vált a nyúlás az *-l* személyrag előtt a befejezett múltban és az ikes igék felszólító módjában: *jártal*, *igyal*, *mentel*, *egyel* > *jártál*, *igyál*, *mentél*, *egyél* stb. A nyúlás e ragos alakokban nem régibb a XVI. századnál. Ugyancsak gyakori az *o*, *ö*, *u*, *ü* nyúlása az ablativusi *-l* előtt: *alúl*, *alól*, *felűl*, *felől* stb. Ezek azonban inkább analogikus jelenségnek magyarázhatók: a *-tól*, *-től*, *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* hatásának tulajdoníthatók.

Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása minden zárt szótagban érvényesül a keleti nyelvjárásokban: *embẽrt*, *ördögöt*, *hājjuk* 'halljuk', *tẽj*, *parāj*, *bõrsos* vagy *bórsos*, *kārcsú*, *tílt*, *nevẽl* stb. E jelenség semmi esetre sem régibb a XVI. századnál, lehet, hogy inkább fiatalabb.

4. Többször találkozunk a hasonulásos nyúlás eseteivel. Többtagúak hangsúlyos szótagjában nyúlás következhetik be, ha a következő szótagban azonos minőségű hosszú magánhangzó van. E nyúlásban a hangsúlynak is része van (l. alább).

Leggyakoribb esetei az *a* > *á*, *u* > *ú*, *ü* > *ű*, *ë* > *é*: *gyűrű*, vö. tör. *ǰürük*; *gyűszű*, vö. tör. *ǰüsük*; *gyékény*, vö. tör. *ǰiken*; *béke (béké-)*, vö. tör. *bikiy*; *sárkány*, vö. tör. *šarqan*; *csákány*, vö. tör. *čaqan*; ugyanígy: *gyáva*, *káka*, *drága*, sőt *ábráz* (szl. *obráz* > m. *ábráz* : > *ábrázol*), *pászta* (< szl. *postat*) stb.

5. Nagyon gyakori a nyúlás a hangsúly hatására. Sokszor találunk nyúlást a többtagú szavak első szótagjában: ilyenkor elsősorban arra lehet gondolni, hogy a hangsúly hatása alatt nagyobb intenzitással ejtett hang időtartama is megnövekedett. Különösen sűrűn jelentkezik ez a nyúlás, ha a következő szótagban hosszú, bár nem azonos minőségű magánhangzó van (azt láttuk, hogy az ilyen helyzetű, azonos minőségű hosszú magánhangzó is nyújtó hatású). Példák: *i* > *í*: *csípa* < tör. *čapay*, *kígyó*, *író*; *u* > *ú*: *szúnyog* (vö. tör. *sinäk*); *a* > *á*: *sátor* < tör. *čatïr*, *bársony* < tör. *barčun*, *párduc*, *árboc*, ez utóbbi példákban az *r* nyújtó hatása is érvényesülhetett; *ë* > *é*: *bélyeg* < tör. *bilik*, *békó* < tör. *biqay* stb.

Újabb keletű az *ö* megnyúlása: *gődény* < tör. *küden*; *pőcsik*, *bőgöly*, *gőböly* stb. Ilyen újabb nyúlás néha egytagúakon is jelentkezik; *ös* > *ős*, *hod* > *hód* stb.

A XVI. századtól kezdve találkozunk mind növekvő számban a keleti nyelvjárásokban a hangsúlyos magas nyelvállású magánhangzók nyúlásával. A hangsúlyon kívül e nyúlás előidézésében szerepük lehetett olyan alapszavaknak is, melyek valamilyen más okból megnyúlt (pl. pótlónyúlásos) magánhangzót tartalmaztak, s ez analogikusan befolyásolta a származékok rövid magánhangzóját: *út* × *utazik*, *utas* > *útazik*, *útas*; *hí* × *hivatal* > *hívatal* stb. A XVIII. században

már szinte minden keleti nyelvjárásban általánosak az ilyen alakok: *túnya, vígyáz, mútat, dívat, nyúgodt, pípa, cúkor, Tíbor* stb.

6. Előfordul — főleg néhány képzőben —, hogy az *o, ö*, ritkábban az *a* megnyúlik, s ilyenkor a képzőknek hosszú—rövid változatai támadnak: *változik* ~ *nyujtózik, költözik* ~ *rejtőzik, avatkozik* ~ *zárkózik, törülközik* ~ *vetkőzik, nyalakodik* ~ *rázkódik, vakarodik* ~ *huzódik, futamodik* ~ *villámodik* stb. — Néhány egyéb esetben is találkozunk kellően föl nem derített nyúlással: *mokus* → *mókus* (hangsúly?), *sinkopál* → *sinkófál, posta* → *pósta* stb. E jelenség azonban újabb keletű.

A rövidülés

Az ómagyar korszakban általános tendencia a szövégi *á, é, í* megrövidülése. Régi helyesírásunkról ugyan bajos volna e jelenségre következtetni, de közvetett bizonyítékok alapján a folyamat eléggé világosan áll előttünk. A szövégi *á, é* megrövidülésével előbb *ȧ, ë* keletkezett, majd az *ȧ* labializálódott *a*-vá, az *ë* pedig nyíltabbá vált *e*-vé: *kéri* > *kéri, házi* > *házi, fá* > *fȧ* > *fa, álmá* > *álmȧ* > *alma, házá* > *házȧ* > *háza, széná* > *szénȧ* > *széna, válá* > *válȧ* > *vala, járá* > *járȧ* > *jára, úszná* > *úsznȧ* > *úszna; feé* > *fejë* > *feje, feketé* > *feketë* > *fekete, mëné* > *mënë* > *mëne, kelné* > *kelnë* > *kelne* stb.

Ezek közül az *í*-nek a megrövidülése jóval régibb, mint az *á, é*-é. Nyelvünkben szövégi *í* nem maradt (kivéve a később, kettőshangzókból keletkezetteket, mint *hí, rí, sí* stb.), holott szövégi *á, é*-re van példa: *hová* ~ *hova, emberé, mellé, alá; látá, nézé; látná, nézné;* stb. Azonkívül a szó végén megrövidült *i* behatolt mindenütt a ragozásba; a *kéri* > *kéri, kerti* > *kerti* rövidült alakok hatására *kérik* → *kérik, kertit* → *kertit*-féle alakok általánosultak, viszont a megrövidült *a, e* már nem hatolt be a toldalékok elé: *látjá* > *látja*, de *látják, nézné* > *nézne*, de *néznél, néznének, fejé* > *feje*, de *fejét* (viszont *fejit)* stb.

A szövégi *á, é* megrövidülése a XIII. századba tehető, ugyanis a fiatalabb ragok még a hosszú véghangzóhoz járulnak: *fával, fában, feketére, feketétől* stb., holott ezek a XIII. századnál régebben aligha tapadhattak hozzá a megelőző szóhoz. Ezt valószínűvé teszi az a tény is, hogy a rövid véghangzó viszont már hiányzik a fiatalabb ragok előtt *(házban* és nem **házaban, kertre* és nem **kertere* stb.), ezekről pedig tudjuk, hogy a XIII. századig még valamilyen formában megvoltak. Azt viszont, hogy a szövégi *á* > *ȧ, é* > *ë* nem lehet fiatalabb a XIII. századnál, számos egyéb bizonyíték mellett az is valószínűsíti, hogy a szövégi *ó* meg *ő*, melyek ekkor kezdtek a kettőshangzókból kialakulni, már nem vesznek részt a szövégi magánhangzók rövidülésében. A szövégi *ú, ű* megrövidülésére azonban van néhány példa *(kapu, hamu, csepü, ürü* stb.), ezek alakultak ki ugyanis legkorábban a kettőshangzókból (l. később).

Minthogy így a szövégi *á, é* megrövidülését a XIII. századba tehetjük, a szövégi *í*-nek ennél jóval régibb rövidülése nagy valószínűséggel a honfoglalás ideje táján mehetett végbe.

Ettől az ómagyar korszakbeli rövidüléstől független az *í, ú, ű*-nek a Dunántúlon jelentkező rövidülése. Körülbelül a XVI. században kezdődhetett ez a jelenség, idejét azonban a fogyatékos régi helyesírás miatt voltaképpen igen nehéz megjelölni. Úgy látszik, a délnyugati Dunántúlról indult el ez a rövidülés, ezen a területen ugyanis még az újabban keletkezett *ú, ű, í*-k is megrövidülnek; tehát nemcsak *szomoru, keserü, hus, tüz, viz* stb., de *gondunak* 'gondolnak', *zsámu* 'zsámoly', *leszü* 'leszel', *kasti* 'kastély', *beszit* 'beszélt' stb.

A szóvégi *ú, ű*-knek a megrövidülése újabban kezd behatolni a beszélt köznyelvbe is, fenyegetve ezzel a magyar nyelvnek egyik jellegzetes vonását, a hosszú—rövid hangzók éles szembenállását; de irodalmi nyelvünk, azaz helyesírásunk eddig csak néhány szóban vett róla tudomást, s ezekben valószínűleg legtöbbször még régi, XIII. század körüli rövidülésről van szó *(kapu, hamu* stb.).

A köznyelvi szóvégi *ú, ű* rövidülésében az is közrejátszik, hogy keleten, főleg az erdélyi nyelvjárásokban e magánhangzók szintén megrövidültek, tehát *háboru, seprü*-féle ejtés itt már századok óta általános, sőt a keleti magyar nyelvjárások egy részében még a szóvégi *ő, ó* is részt vesz e jelenségben: *elsö, delelö, lepedö, esö, vésö, gojo, hordo* stb.

A kétnyíltszótagos tendencia

Három vagy több tagú szóban, ha — a szó utolsó szótagját nem számítva — két nyílt (= magánhangzóra végződő) szótag van egymás mellett, a másodiknak. három egymást követő nyílt szótag esetében olykor a harmadiknak a magánhangzója eltűnhetik, föltéve, ha rövid. Megjegyzendő, hogy a szótagszámban a sorvadó véghangzó nem számít. Ez a pusztulás bármely magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású magánhangzók esetében. Ezt a jelenséget kétnyíltszótagos tendenciának szokták nevezni. Példák: 1222: *Zuluga-* ~ 1223: *Sculga-* (< szl. *sluga);* 1289: *Aruky* ~ 1269 *Arquy* (< tör. *arïq);* HB.: *uruzag* ~ BécsiK.: *orzag-;* GyulS.: *Chudalatus* ~ KT.: *chudaltus;* ugyanígy: szl. *brěkynja* > m. *berekenye* > *bereknye* ~ *berkenye, szököse* > *szökcse* > *szöcske, besenyő* > *Besnyő,* szl. *malina* > m. *málna,* szl. *rešeto* > m. *rosta,* szl. *palica* > m. *pálca,* szl. *medenica* > m. *medence,* szl. *pauzina* > m. *pózna, várotok* > *vártok, virradatig* > *virradtig, halovány* > *halvány, életében* > *éltében* stb. — Ritkán jelentkezik a magánhangzó-kiesés zárt szótag után: *Estevan* > *István, tõltösér* > *tõlcsér, Lindava* > *Lendva* stb.

A kétnyíltszótagos tendencia az egész magyar hangtörténeten végigvonult. Már a finnugor alapnyelvben kétségtelenül hatott. Hasonlóképpen az ősmagyar korban is eleven erő volt. Így az ómagyar *szerelm^{u}, χotolm^{u}* (vö. An.: *zerelmu,* HB.: *hotolm)* valaha *szerelömö, χotolsms*-nak hangzottak, és az *m* előtti magánhangzójukat a kétnyíltszótagos tendencia következtében vesztették el, mégpedig olyan régen, amikor a szóvégi sorvadók még teljes rövid magánhangzók voltak. — A *várjon, kérjen* típusú felszólító módú alakok ugyancsak a kétnyíltszótagos

tendenciának megfelelően vesztették el tővéghangzójukat: *várɣɣnɜ* > *várɣɣnɜ* > *várjon*, *kérɜ̈ɣɜ̈nɜ̈* > *kérɣɜ̈nɜ̈* > *kérjen*.

A kétnyíltszótagos tendencia az ómagyar korszakban éri el talán a csúcspontját; ekkor gyorsul nagymértékben a beszédiram, s növekszik a hangsúlyos szótag nyomatéka, ugyanis ezek a változás közvetlen okozói. Fenti példáink is túlnyomóan ezekből a századokból valók. Mindazonáltal hatása az ómagyar korszak után sem szűnt meg; kétségtelenül fiatalabb példák: *gyerekőc* > *gyerkőc*, *vakosi* > *vaksi*, *azután* > *aztán*, *cselekϋvés* > *cselekvés* stb.

A hanghézag

Ha bármely okból két teljes nyomatékú magánhangzó érintkezik egymással — mint láttuk — hanghézag vagy hiátus keletkezik. A hanghézagot a nyelv igyekszik kiküszöbölni. Ez különféle módokon történik:

a) Láttuk már a hanghézagtöltők (hiátustöltők) szerepét a mássalhangzók tárgyalásában.

b) Ha a hiátus két azonos magánhangzó között keletkezik, megszüntetése gyakran oly módon történik, hogy a két magánhangzó egy hosszúvá vonódik össze: *szɑ̈ɣɑ̈r* (vö. 997 el./1109: *σαγάρρυεν* > *szɑ̈ɑ̈r* (vö. 1109: *zaarberin*) > *szár* (vö. 1270: *Zarberen*); *bayacsi* (vö. 1135: *bachasiensis*) > *Bɑ̈ɑ̈cs* (vö. 1186: *baaciensis*) > *Bács*; *tiyitin* (vö. An.: *tuhutum*) > **tëëtén* > *Tétény*; tör. *qïjïn* > m. *kín*; tör. *ǰüɣür-* > m. *gyűr*; tör. *ǰuɣur-* > m. *gyúr* stb. — Nem azonos magánhangzók között az összevonás ritka, de nem példátlan: *Keveɑ̈szou* (vö. 1271: *Keueozou*) > *Keászó* (vö. 1325: *Keaza*) > *Kajászó*; *fenyéaszou* > *Fenyászó* stb. — Az összevonás — mint láttuk — jelentkezik már az ősmagyarban: **nyuβuli* > **nyuuli* > *nyúl* (vö. zürj. *ńimal*); és újabb példák is akadnak rá: *mëgyëk* > *mék*, *mëgyën* > *mén*, *tinó orrú* > *tinóru* (gomba) stb.

c) Gyakori módja a hanghézag megszüntetésének a magánhangzókivetés vagy elízió: a két érintkező magánhangzó közül az egyik eltűnik; mégpedig ha mind a kettő rövid, az első, ha az egyik hosszú, a másik rövid, rendszerint ez utóbbi esik áldozatul, tekintet nélkül a sorrendjükre. Példák: lat. *Andreas* > m. *Andrëɑ̈s* > *András*; szl. *tovaris* > m. *társ*; **néemberj* > *némber*; *füény* ('fövény') > *Fény*, vö. *Fényszarú*; egyh. lat. *Michael* > m. *Mihál(y)*; stb. Az ilyen összevonás gyakori jelenség az ómagyar korszaktól mindmáig: *gazdasszony*, *tudnillik*, *háládatlan* (< *hálá adatlan*), *há(t h)iszen* > *hászen*; kivételes a *felsőing* > *fersing*.

d) Ha a hiátusban levő két magánhangzó közül az első *i*, vagy *ë*, ez a magánhangzó nyomatékcsökkenéssel félhangzóvá gyöngülhet, majd *j*-vé lesz, és a megelőző mássalhangzóba beleolvad palatalizálva azt (főleg *t*, *d*, *l*, *n*-t): lat. *Andreas* > m. *Andorjás* (vö. 1336: *Scenthanduryas*); lat. *Hadrianus* > m. *Adrián* > *Adorján*; lat. *Priamus* > m. *Perjámos*; ol. *galea* > m. *gá(l)lya*; ol. *pallio* > m. *pá(l)lya*; lat. *Georgius* > m. *György(ös)* > *György*; lat. *petrosilium* > m. *petrezselyem*; stb.

Olykor a magas nyelvállású második magánhangzó is félhangzóvá gyöngül, és a megelőző magánhangzóval kettőshangzóvá egyesül: tör. *ayïl* > óm. *ayul* (vö. 1211: *-ohul)* > *oul* (vö. 1297: *-oul)* > *ól* (vö. 1307: *-ol-)*.

IRODALOM

A nyúlásról: Pótlónyúlás: HORGER: MNy. XXXVI, 322; GOMBOCZ, BTLw. 141; Uő., ÖM. I, 120, II/1, 69, 76, 78; BÁRCZI, TA. 108; Uő., Htört.² 62—6. Nyúlás a következő mássalhangzó hatására: HORGER: UngJb. XV, 433—9. Uő., Nyj. 45—9; GOMBOCZ, BTLw. 145; BÁRCZI, Htört.² 68—9; BENKŐ, Nyjtört. 95. Hasonulásos nyúlás: GOMBOCZ, BTLw. 141—2; HORGER: MNy. VII, 154—8; BÁRCZI, Htört.² 67. A hangsúly hatása: GOMBOCZ, BTLw. 139—42; Uő., ÖM. I, 120; BÁRCZI, Htört.² 67—8; BENKŐ: NytudÉrt. 17. sz. 53—85; Uő., Nyjtört. 94. *o, ö* nyúlása: D. BARTHA, Szóképz. 51. — A rövidülésről: BÁRCZI, TA. 105—7; Uő.: Htört.² 85—7; BENKŐ: NytudÉrt. 17. sz. 53—85; Uő., Nyjtört. 94—5. — A kétnyíltszótagos tendenciáról: HORGER: NyF. 65. sz.; Uő.: MNy. XXXVI, 321—2; Uő.: MNy. XXXVIII, 336—7; BÁRCZI, Htört.² 77—9. — A hanghézagról: CSŰRY: MNy. XXV, 163—73; Uő.: MNy. XXV, 343—5; HORGER: MNy. XXV, 252—8; GOMBOCZ, ÖM. II/1, 93: BÁRCZI, Htört.² 99—102. Félhangzósodás: HORGER: MNy. XXXVI, 251—2; BÁRCZI, Htört.² 102.

e) A KETTŐSHANGZÓK

Az ómagyar korszak első öt évszázadában nyelvünknek igen gazdag kettőshangzó-állománya volt. E korbeli kettőshangzóink — melyek eredetileg mind záródó jellegűek voltak — két nagy csoportra oszlanak: illabiális (*i̯*) utótagúakra és labiális (*u̯*, *ü̯*) utótagúakra. E kettőshangzók nyomatékviszonyai ma már nemigen tisztázhatók; valószínű azonban, hogy második, rendszerint vokalizáció útján keletkezett elemük jórészt csökkentett nyomatékú, tehát félhangzó volt (*i̯*, *u̯*, *ü̯*).

Az illabiális utótagú ómagyar kettőshangzók

A magyar nyelv hangrendszerébe tartozó bármely egyszerű magánhangzó kapcsolódhatott illabiális félhangzóval; tehát *ai̯*, *ei̯*, *oi̯*, *ëi̯*, *öi̯*, *ui̯*, *üi̯*, *ii̯* kettőshangzóink voltak. (Az *ui̯*, *üi̯*, *ii̯* kettőshangzók is záródóknak tekinthetők, minthogy a *i̯* utótag valamivel zártabb, mint a megelőző magánhangzó, sőt ez utóbbi lehetett *u̯*, *ü̯*, *i̯* is). Láttuk, hogy ezek egyrészt már az ősmagyarban egyszerűsödtek *í*-vé vagy *é*-vé (nyelvjárási elkülönüléssel), és hogy az *é* helyébe veláris hangrendű szavakban sokszorosan *á* lépett. Minden *i̯* utótagú kettőshangzó azonban nem tűnt el az ősmagyarban, s az ómagyar hangfejlődés során is sok új ilyen kettőshangzó keletkezett, főleg a *sχt*, *ëχt*, > *si̯t*, *ëi̯t* hangfejlődés következtében. Mind a még megmaradt kettőshangzók, mind az újonnan keletkezettek általában engedelmeskedtek ugyanannak a tendenciának, mely már az ősmagyarban érvényesült, azaz legtöbbször *í*-vé, illetőleg *é*-vé egyszerűsödtek: 1216: *Keyc-* ~ 1240 k.:

Kec ~ 1337: *kyk-* 'kék'; szl. *Andrej* > m. *André* > *Endre*, GyulS.: *tonoht-* ~ JordK.: *tanoyt-* ~ *tanít* ~ N. *tanét(t)*; BécsiK.: *fordeit* ~ *fordít*; ÉrdyK.: *zalloyt-* ~ *szállít*; továbbá: *téreit* > *térít*, *feszeit* > *feszít*, *üdvözüit* > *üdvözít*, *induit* > *indít* és rengeteg hasonló.

Az *i̯* utótagú kettőshangzók egyszerűsödése a XVI. században befejeződik, ezután a nyelvbe kerülő vagy megmaradt *i̯* utótagú kettőshangzók már csak kivételesen egyszerűsödnek. Az egyszerűsödés azonban az ómagyar korban sem tudott általánossá válni. Egytagú szavakban a szó végén szabályosan megmaradt az *i̯* (> *j*) utótagú kettőshangzó: *vaj*, *haj*, *báj*, *háj*, *új*, *éj*, *íj* stb.; de nemegyszer egyéb esetekben is a kettőshangzós alak él mindmáig: *bojt*, *bőjt*, *gyújt*, *gyűjt*, *tolvaj*, *szalajt*, *szakajtó*, *hullajt* stb.

A labiális utótagú ómagyar kettőshangzók

Ugyancsak ómagyar korszakbeli magánhangzó-rendszerünk minden egyes veláris tagja alkothat kettőshangzót az utótagként hozzá kapcsolódó *u̯*-val, és minden palatális tagja az *ü̯*-vel. E kettőshangzók túlnyomóan a bilabiális spiránsnak (*β*) és a mediopalatális spiránsnak (*γ*) a vokalizálódása következtében keletkeztek, a *β*-ből meg a *γ*-ből fejlődött *u̯*, *ü̯* ugyanis a megelőző magánhangzóval kettőshangzót alkotott. Ezek a kettőshangzók (*au̯*, *eu̯*, *ou̯*, *ëu̯*, *uu̯*, *iu̯*, *üü̯*, *iü̯*) kivétel nélkül egyszerűsödtek hosszú magánhangzókká. Az egyszerűsödés folyamata azonban különféleképpen zajlott le: hol az első tag, hol a második tag hasonító hatása érvényesült, e hatásokat azonban keresztezték, erősítették vagy ritkábban gyengítették a nyíltabbá válási és labializációs vagy éppen zártabbá válási és illabializációs tendenciák, elhasonulások stb. Ennek következtében a fejlődés igen változatos: egy-egy kettőshangzónk több irányban módosul, s ezeknek a módosulásoknak az eredményei részben területi, nyelvjárási különbségek alakjában élnek, részint azonban legtöbb nyelvjárásunkban, valamint irodalmi nyelvünkben is elkeveredtek, miközben változatos analógiás hatások is érvényesülhettek rajtuk.

E kettőshangzók fontosabb változásai a következők:

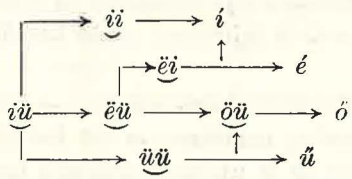
1. *iü̯*. A nyíltabbá válási tendencia hatására az *iü̯* > *ëü̯* fejlődés igen gyakori. A diftongus az ily módon keletkezett *ëü̯* fokon találkozik a más eredetű *ëü̯*-kkel, és ezekkel fejlődik tovább (l. ott), azaz legtöbbször érvényesül benne az *ü̯* utótag labializáló hatása, s ennek következtében *öü̯* keletkezik, ebből pedig monoftongálással *ő* az eredmény: *iü̯* (vö. HB.: *iv*) > *ëü̯* (vö. KT.: *ev*) > *ő* (pl. BécsiK.: *o̧*) 'ő'; ugyanígy: *kiü̯* > *këü̯* > *köü̯* > *kő*; *tiü̯* > *tëü̯* > *töü̯* > *tő*; *keseriü̯* > *keserëü̯* > *keseröü̯* > N. *keserő* stb.

A labializálódás beállhat már az *iü* fokon, tehát *üü̯* keletkezhetik, s ez hamarosan *ű*-vé egyszerűsödik: *iü̯* (vö. HB.: *iv*) > *üü̯* (vö. HB.: *w*, *uvt*) > *ű* (vö. GuaryK.: *v*, N. *ű*) 'ő'; ugyanígy: *kiü̯* > *küü̯* > N. *kű*; *tiü̯* > *tüü̯* > N. *tű*; *nyiü̯* – *nyüü̯* > *nyű* 'féreg'; *keseriü̯* > *keserüü̯* > *keserű*; *fiü̯* > *füü̯* > *fű* stb. Megtörténhetik, hogy az *üü̯* nyíltabbá válással *öü̯* lesz, s ennek eredménye *ő*, azaz

egybeesik az *ëü* fentebb vázolt egyszerűsödésével. — Az *üü* > *ű* monoftongálás igen korai: a XII. században, legkésőbb a XIII. század elejére megvalósult.

Előfordul, hogy nem a kettőshangzó utótagja indukálja az előtagot, hanem fordított irányban működik a hasonulás. Így tehát *iü*-ből *ii* kettőshangzó keletkezik, s ez szintén igen korán, a keletkezése után rövidesen, tehát legkésőbb a XIII. században *í*-vé egyszerűsödik, s ez az *í* a szó végén rendszerint még részt vesz a rövidülésben: *miü, tiü* (HB.: *miv, tiv*) > *mí, tí* > *mi, ti* személyes névmások (N. *mű, tű* > *mü, tü* mellett); *iü* (HB.: *iv*) > *í* > *i*, vö. N. *itet, iket, kiü* > *ki* (N. *kü*) 'kifelé'. A régi nyelvben a *fű, nyű*-nek volt *fí, nyí* alakváltozata is.

Megtörténhetik, hogy a delabializáció az *ëü* fokon áll be, ilyenkor az eredmény *ëi* lesz, majd ennek szabályos fejleménye — mint tudjuk — az *é* vagy az *í*; pl. N. *éket* 'őket'. A fejlődést a következőképpen foglalhatjuk össze:

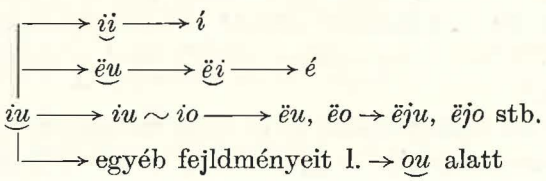
2. *üü*. Ez a kettőshangzó legtöbbször — bár nem mindig — másodlagos, azaz *iü*-ből fejlődött. Mint láttuk, ebből *ű*, esetleg nyíltabbá válással *öü*-n keresztül *ő* lett. Az *üü* kettőshangzó általában igen rövid életű lehetett, hamarosan fölváltotta az *ű*.

3. *iu*. Ez a kettőshangzó legnagyobbrészt régebbi *ju*-ból keletkezett; amikor ugyanis az *j* palatális *i*-vé lett, e változás végbement az *ju* kettőshangzóban is. Néhány esetben az ómagyar korszakban is keletkezett *iu* kettőshangzó az *ou*-ból elhasonulással: *ou* > *ëu* > *iu*. A többtagúakban előforduló másodlagos *iu* történetét az *ou* kettőshangzó alatt tárgyaljuk.

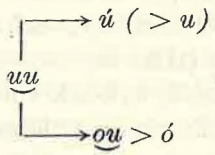
Az egytagúakban az *iu*-nak két fő fejlődésvonalával találkozunk. Az egyik abban áll, hogy az *iu* vagy a belőle nyíltabbá válással alakult *ëu* delabializációval *ii*, illetőleg *ëi* lett. Ezek aztán mint illabiális utótagú kettőshangzók fejlődtek tovább: *í*-vé vagy *é*-vé: *riu* > *rí* ~ N. *ré, rén* 'sír';(vö. JordK.: *reenak*, Heltai: *rini* stb.); *hiu* > *hí*; *viu* > *ví* stb.

Egy másik fejlődésvonal a következő: az *iu* szétbomlik két teljes nyomatékú, azaz szótagalkotó magánhangzóra, tehát *iu* > *iu*, s innen nyíltabbá válással *ëu, ëju, ëo, ëjo*: *riu* > *rëo* > *rëjo* (vö. BécsiK.: *reio* 'sír'); *hiu* > *hio* (vö. BécsiK.: *hyonotoc*, N. *hiu, hiju*); *viu* > *vio, vijo*; *hiu* 'üres' > *hiú* ~ N. *hiju* 'padlás' stb.

Ábrázolva:

4. *uu̯*. E kettőshangzó két irányú fejlődést mutat. Részben az *uu̯* hamar egyszerűsödik *ú*-vá: tör. *qapuγ* > m. *kapuu̯* (vö. 1162: *copuu)* > *kapú* > *kapu; tanuu̯* > *tanú; búcsuu̯* > *búcsú; χomuu̯* > *hamú* > *hamu; luu̯* > N. *lú;* másrészt az *uu̯* nyíltabbá válhatik, azaz *ou̯* lesz belőle, s ennek leggyakoribb fejleménye az *ó: luu̯* → *lou̯* → *ló; tanuu̯* > *tanou̯* > R. *tanó;* stb. Tehát:

5. *eü̯*. E kettőshangzó továbbfejlődése során mindig előbb egy fokkal zártabbá válik, azaz előtagjának az artikulációja közeledik az *ü* artikulációjához: a kettőshangzó *ëü̯*-vé zárul. Ezért további fejlődését az *ëü̯* kettőshangzóval kapcsolatban tárgyaljuk.

6. *ëü̯*. Az *ëü̯* kettőshangzók, melyeknek számát — mint láttuk — egyrészt az *iü̯* nyíltabbá válásos változata, másrészt az *eü̯* kettőshangzók kivétel nélkül szaporítják, a leggyakrabban az *ü* utótag hasonlító hatására meg a labializáló tendencia következtében *öü̯*-n keresztül *ő*-vé lesznek, megteremtve ily módon nyelvünkben a hosszú *ő* fonémát. Az *öü̯* fokot aránylag ritkán lehet kimutatni, minthogy a helyesírás megtartotta az *eu, ew, ev* jelölést még akkor is, amikor a kérdéses hang már régen *ő* monoftongus volt; vö. mégis: 1237: *Erous, Tekerov, Kerdou;* 1346: *Homorowtetow;* stb. Az *ő* ejtés a XIII. századtól biztosítva van; erre mutatnak ilyen példák: 1237: *Tekero,* 1285: *Senegetho* 'széngető' stb., továbbá az a tény, hogy a XIII. század második felétől az *eu, ew* betűkapcsolat már a rövid *ö*-t is kezdi jelölni, ami biztosan jelzi, hogy a diftongus már elérkezett az *ő* fokra; a rövid *ö*-nek ilyen betűkapcsolatokkal való jelölése ugyanis csak a hosszú *ő* jelöléséből magyarázható. Ezzel szemben azonban a diftongikus ejtés (*öü̯*) nemcsak a XIV. század közepén, de a végén sem példátlan: KönSzj.: *Bőw* 'bő', BesztSzj.: *vow* 'vő', *gyrow* 'gyűrű'. Néhány példa az *ëö* > *öü̯* > *ő* fejlődésre: 1211: *Quereu* 'kérő' ~ 1237: *kerdou* 'kérdő', HB.: *levn* ~ BécsiK.: *lọn;* 1221: *Beseneu-* ~ *besenyő;* továbbá: *seprëü̯* > *seprő, keselëü̯* > *keselő* 'keselyű', *erdëü̯* > *erdő, idëü̯* > *idő, inëü̯* > *ünő* stb.

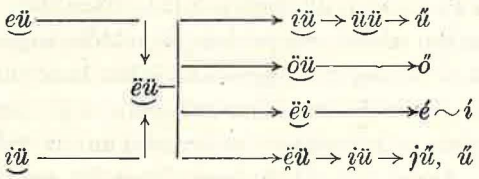
Ugyane kettőshangzónak másik fejlődésvonala az *ü* utótag delabializációja: *ëü̯* > *ëi̯*, s innen az *i̯* utótagú kettőshangzók ismert fejlődésével *í* vagy *é:* 1221: *Beseneu-* ~ 1211: *Beseney-;* 1251/1281: *yneu-* ~ 1293: *Vnee* 'ünő', 1235: *Keselev* ~ 1342: *Kesele-* 'keselyű'. Így magyarázhatók az *-ő* igenévképzőnek a régiségben gyakori *-é* változatai: SermDom.: *eheze, zallas kerese,* DebrK.: *bewelkede* stb.; nyelvjárásainkban ma is fellelhető: *süvölté* ~ *süvőti, csengeté* stb. Az *ëü̯* > *ëi̯* fejlődés a XII—XIV. századba tartozik, s ezt követi — olykor elég későn — az *ëi̯* > *é* ~ *í* változás.

Egyes esetekben az *ëü̯* *iü̯*-vé zárul, az *iü̯* pedig rendszerint *üü̯*-vé labializálódik. A folyamat világosan mutatja, hogy itt főleg a második tag hasonító hatása

működött, segítve a zártabbá válási, majd esetleg a labializálódási tendenciától: *keselëü* > *keseliü* > *keselüü* > *keselyű*; *kezeü* > *kezëü* > *kezüü* > *kezű*, és általában az *-ű* melléknévképző: *szemű, fülű, nevű* stb.; *csëpëü* > *csëpüü* > *csepű*; *csëü* > *csüü* > N. *csű* stb.

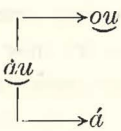
Egyes esetekben az *eü* (*ëü*) nyomatékcserével *ëü* > *i̯ü*-vé alakul át (esetleg *ëü* > *iü* > *i̯ü* a sorrend), s az így keletkezett emelkedő kettőshangzó *i̯* előtagja a megelőző mássalhangzókkal egybeolvadhat, a szóvégi *ü* pedig analogikusan megnyúlik (e korban rövid szóvégi *ü* legföljebb kivételes lehetett). Így keletkeznek az ilyen igenevek: *csengetyű, billentyű, kösöntyű, pörgettyű, töpörtyű* stb. tehát *csëngetëü* > *csëngetëü* > *csëngeti̯ü* > *csënge(t)tyű*.

Az elágazó fejlődéseket így ábrázolhatjuk:

7. *au*. E kettőshangzó az esetek túlnyomó számában az *u* utótag hasonító hatására *ou* lesz, további története tehát ez utóbbi kettőshangzóval azonos (l. ott): 1055: *monarau* ~ 1193: *Moinnerov*, 1256: *Munuroufa* 'mogyoró'; 1055: *gisnav* ~ 1267/1380: *Gyznou-* 'disznó'; stb.

Néhány szóban előfordul, hogy a XIII. századtól (amikor a korábbi *au* már régen *ou*-nak hangzott) az *au* kettőshangzó a nyelvbe ekkor (vagy ekkor újra) behatoló idegen szavakban közvetlenül *á*-vá egyszerűsödik: lat. *Paulus* > m. *Pál*, lat. *claustrum* > m. *klástrom* > *klastrom*, lat. *auditor* > m. *ágyitor* s még néhány példa. Tehát:

8. *ou*. Az *ou* kettőshangzók, melyeknek számát az *au*-ból és kisebb mértékben az *uu*-ból keletkezett *ou*-k is szaporítják, több irányú fejlődést mutatnak.

A legáltalánosabb az *ó*-vá való egyszerűsödés: 1055: *monarau* ~ 1193: *Moinnerov* ~ 1255 *monyerobwkur* 'mogyoró'; 1211: *-ohul* ~ 1297: *-oul* ~ 1307: *-ol-* 'ól'; 1109: *zamtou* ~ 1157—58: *zamto* 'szántó'; éppígy: *hajou* > *hajó*, *Katou* > *Kató*, *Nougrád* > *Nógrád*, *pokrouc* > *pokróc* stb. Általában a szóvégi *ó*-k túlnyomórészt *ou* előzményből származnak, így az *-ó* melléknévi igenévképző is. E változás első jelei a XII. században mutatkoznak (vö. 1157—1158: *zamto* stb.); de szélesebb körben a XIII. században bontakozik ki a monoftongálás, és a XIV. század közepe táján nagyjában befejezettnek tekinthető.

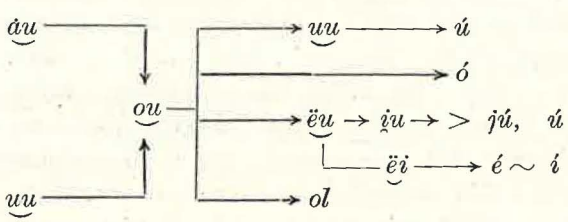
Elég gyakori fejlődése az *ou̯*-(*ou̯*)-nak, hogy teljes nyomatékú eleme, az *o* elhasonulással *ë*-vé lesz. E fokon aztán a fejlődés ismét szétágazik. Általánosabb jelenség, hogy a nyomaték a kettőshangzó második elemére esik, azaz a diftongus emelkedővé lesz: *ëu*, majd az *ë i̯*-vé zárul, s gyakran a megelőző mássalhangzóba olvad, a szóvégi *u* pedig analogikusan megnyúlik (e korban szóvégi rövid *u* legfeljebb kivételes): török *burayi* > óm. **burou* > *burëu* > *burëu* (vö. 1211: *Bureu-)* > *borjú* (vö. 1357: *Boryu);* óm. **vorou* > *vorëu* > *vorëu* (vö. 1342: *Worrew-)* > *varjú* (vö. 1347: *Waryu);* továbbá: *χotou* > *χotëu* > *χotëu* > *hattyú; huszou* > *huszëu* > *huszëu* > *hoszjú* > *hosszú;* stb. Így magyarázhatók a melléknévi igenevek *ú, jú* végű változatai: *sarkantyú, fogantyú, kopoltyú, pattantyú, forgattyú* stb. (Az *-ú, -jú* eredetét tekintve azonos az *-ó* igenévképzővel.) Az *ou̯* > *ëu̯* elhasonulásra a XI—XII. századból már van példánk (1086/XII—XIII. sz.: *huzeu* 'hosszú'), az *ëu* > *jú* fejlődésre a XIII. századtól.

Az *ëu* fokon a szokatlan alakú, vegyeshangú kettőshangzó kiküszöbölése úgy is történhetik, hogy az *u* utótag részlegesen az *ë*-hez hasonulva delabializálódik: palatális *i*-vé lesz: *ëu* > *ëi;* az *ëi* kettőshangzó pedig a jól ismert módon *é* ~ *í*-vé fejlődik. Így a régiségben a következő változatokkal is találkozunk: *voré* (vö. 1265: *Worre-)* 'varjú'; *huszé* (vö. 1193: *huce)* 'hosszú'; *haté* (vö. SchlSzj.: *hate)* 'hattyú'; ide tartoznak az ilyen részben elavult, részben nyelvjárási melléknévi igenévi alakok: *tapogaté, nyomaté, kopolté, pattanté* stb.

Az *ou* kettőshangzó zártabbá is válhat: *uu*, s ebből hamarosan *ú* lesz: *lábou* (vö. 1267: *Aranlabou-)* > *lábó* (vö. 1416: *Sarlabo)* ~ *lábú* (vö. 1465: *Haromlabw).* Általában az *-ú* melléknévképző *(lábú, hajú, sugarú* stb.) így fejlődött.

Az *ou* kettőshangzó helyébe — nem ugyan hangtani fejlődés, hanem téves visszaütés, úgynevezett hiperurbanizmus útján — *ol* is léphet: HB.: *ovdonia* ~ DebrK.: *megoldani;* HB.: *bovdug* ~ VirgK.: *boldogsagot; houd* (vö. *hó, hónap, hóka)* ~ 1211: *Holdus.* E jelenség magyarázata a következő: az azonszótagú *l* vokalizációja, illetőleg kiesése és az ezt követő nyúlás következtében *ol* ~ *ou* (*ó*) variánsok keletkeznek, s ezek mintájára eredeti (tehát nem *ol*-ból lett) *ou* (ill. később *ó*) helyébe is léphet *ol.* E cserére már a XIII. században van példa, másrészt ilyesmi ma is előfordul: *szolda* < *szóda* (vö. *szölke* < *szőke* stb.).

Összegezve a fejlődés elágazásait így ábrázolhatjuk:

Az újabb kettőshangzók

Mint láttuk, az ómagyar korszakban a labiális utótagú gazdag kettőshangzórendszer teljesen eltűnt nyelvünkből, s helyette a hosszú magánhangzók rendszere teljesedett ki *(ó, ő* keletkezésével); s ennek megterheltsége is nagymértékben fokozódott. Így vált teljessé a mai irodalmi és köznyelvünket jellemző hosszú—rövid éles szembenállása.

1. Azóta azonban a nyelvterület különféle részein újabb kettőshangzók keletkeztek, melyekről irodalmi nyelvünk nem vett tudomást, illetőleg nem fogadta be őket. Így ómagyar kori kettőshangzóinkhoz rendkívül hasonlítanak azok a záródó kettőshangzók, melyek a középső nyelvállású hosszú magánhangzóknak *(ó, ő, é < ē)* kettéhasadásával keletkeztek a Tiszántúlon, az északkeleti területeken, továbbá ettől függetlenül és kisebb mértékben a déli Dunántúlon, valamint a Székelyföld egy részén. Ezeket az *ou̯ ~ ao̯, öü̯ ~ eö̯, ei̯ ~ eë̯* kettőshangzókat egyes kutatók részben az ómagyar kori kettőshangzók folytatásának tartják. Ilyenek: *jou̯ ~ jao̯, öüsz ~ eösz, këiz ~ keëz* stb. E jelenség keletkezésének korát lehetetlen megítélni, minthogy írott emlékeinkben nincs nyoma, és régi nyelvtanaink sem emlékeznek meg róla.

A labiális hosszú *ā* hang a szlavóniai nyelvjárásban, a Palócság egyes részein és Veszprém megyében *ao̯*-féle kettőshangzóvá bomlik: *lao̯t, vao̯ros, hao̯zao̯t* stb. E jelenség korát sem lehet meghatározni. A XVIII. századtól vannak rá adataink, de nyilván ennél régibb, viszont az *ā* kialakulásánál fiatalabb. A különféle területeken egymástól függetlenül alakult ki.

2. Nyitódó kettőshangzók is keletkeztek: *ó > uo̯ ~ oa̯, ő > üö̯ ~ öe̯, é > ië̯ ~ ëe̯* a Dunántúl nyugati részén, valamint a Székelyföld egyes részein: *jó > juo̯ ~ joa̯, főd > füöd ~ föed, szép > sziëp ~ szëep* stb. E jelenség kezdetei visszanyúlnak a XV. századba, de korai (és igen gyér) adataink mindig csak *ië̯*-re vonatkoznak, az *uo̯, üö̯*-re nincsen biztos régi példánk (noha egykorú keletkezésük valószínű). Az 1333: *Gwar*, 1478: *Gwor*, ma *Gór* (község) ide tartozása nagyon kétes.

Az északkeleti nyelvjárások egy részében a nyílt hosszú *í* (~ köznyelvi *é*) is *ië̯* kettőshangzóra hasad: *keniër, sziëp, niëgy* stb. Első példák erre a jelenségre a XVI. századból valók.

Irodalom

Az illabiális utótagú ómagyar kettőshangzókról: Gombocz, ÖM. II/1, 85—6; Pais: NyK. XLIV, 326—32; Uő.: MNy. XLVI, 104—6; Bárczi, TA. 107—8; 109; Uő., Htört.² 87—90, 156—57; Kálmán: NyK. LIV, 282—3; Benkő: NyK. LIV, 46—62; Uő., Nyjtört. 75—7. — A labiális utótagú ómagyar kettőshangzókról: Gombocz, BTLw. 170—2; Uő., ÖM. II/1, 83—6; Horger: MNy. IX, 111—6; Bárczi, TA. 109—10; Uő., Htört.² 91—9; Kálmán: NyK. LIV, 282—3; B. Lőrinczy, KT. 52—4; Benkő: MNy. XLVII, 221—9; Uő.: NyK. LIV, 37—62; Uő., Nyjtört. 75—7. — Az újabb kettőshangzókról: Kálmán: NyK. LIV, 282—3; Benkő: MNy. XLVII, 221—9; Uő., Nyjtört. 76—7.

i) A MAGÁNHANGZÓ-RENDSZER FEJLŐDÉSÉNEK ÁTTEKINTÉSE

1. Ha végignézzük magánhangzó-rendszerünknek a nyelvtörténet utolsó évezredében végbement módosulásait, szembetűnik, hogy az egész magyar nyelvet, elsősorban irodalmi és köznyelvünket érintő változások legnagyobb része az ómagyar korszakba tartozik. Ennek főképpen az a magyarázata, hogy a középkorban nem volt hangtani szempontból is a nyelvjárások fölé emelkedő köz- és irodalmi nyelv, a nyelvjárási jelenségek gátlástalanul fejlődhettek volna, ha a szétágazó jelenségek harca, majd kiegyenlítődése, elkeveredése nem akadályozta volna meg a nyelvjárások nagyobb fokú elkülönülését; viszont a nyelvjárások állandó egymásra hatása következtében az ómagyar korszakban megindult (vagy már az ősmagyarból örökölt), eredetileg szűkebb területre korlátozódott hangtörténeti jelenségek legnagyobb része szétáradt, vagy legalább szétszivárgott, és kisebb-nagyobb mértékben legalábbis nyomokat hagyott szinte az egész magyarság nyelvében. Amikor a XVI. század végén kialakul egy nyelvi eszmény, s ennek nyomán egy (vagy több) írott nyelvváltozat, a maga fokozatosan szigorodó normáival, ebben a nyelvjárás fölötti nyelvben: mai irodalmi nyelvünk ősében helyet kap szinte minden ómagyar hangfejlődés eredménye, persze egyik uralkodó jelleggel, másik szórványosan, esetleg gyér vagy éppen kivételes kövületekben. Viszont a XVI. században vagy ezután keletkező nyelvjárási hangváltozásoknak az írott nyelv már ellenáll, nem fogadja be őket, azért ezek javarészt szűkebb területen, nyelvjárási szinten maradnak. Maga az irodalmi nyelv a maga szükséges konzervativizmusával hangváltozásokat alig szenved, legalábbis sokkal lassabban módosul, mint a szabadon fejlődő nyelvjárások, sőt a XVIII. századtól mind nagyobb tekintélyre, mind fontosabb társadalmi szerepre emelkedő irodalmi és köznyelv oly mértékben befolyásolja magukat a nyelvjárásokat, hogy ezekben nemcsak új jelenségek alig mutatkoznak már, hanem örökölt jellegzetességeik is szakadatlanul halványodnak.

2. Ha legfontosabb részleteiben tekintjük át történeti szempontból a magánhangzó-rendszer átalakulását, a következőket kell kiemelnünk:

A XII. századig végleg eltűnik, illetőleg *i*-vé lesz az *į* azokban a nyelvjárásokban is, melyekben a honfoglalás után még megmaradt. — A XIII. század közepéig végleg és teljesen elnémulnak a szóvégi rövid, majd sorvadó jellegűvé vált magánhangzók. — A nyíltabbá válás a XIV. század közepéig az artikulációt általában nyíltabb jellegűvé, hangzósabbá fejleszti: *i* > *ë*, *ë* > *e*, *u* > *o*, *o* > *a*, s a XV. századig az *ü* > *ö* is kibontakozik. E változássor nemcsak az egyes magánhangzók megterheltségi fokát módosítja igen lényegesen, hanem új fonémát — az *ö*-t — fejleszt, a nyelvterület legnagyobb részén kiirtja az illabiális *á*-t, s a labiális *a* megteremtésében is jelentős része van. — A labializáció körülbelül ugyanabban az időben — a X—XIV. században — megszaporítja a palatális labiálisok számát: *i* > *ü*, *ë* > *ö*, és része van a labiális *a* kialakításában: *á* > *a*. — Ugyanebben az időben hosszú magánhangzók nagy számban keletkeznek a különféle kettőshangzók egyszerűsödésével, melynek eredménye két új fonémának, az *ó*-nak

meg az *ő*-nek a születése, nem számítva az *ű*-k, *ú*-k meg az *é*-k, *í*-k megterheltségének a növekedését. A XIV. század közepére a labiális utótagú kettőshangzók gyakorlatilag eltűnnek nyelvünkből, ezzel szemben gazdagon bontakozik ki a hosszú magánhangzók rendszere, s a hosszú—rövid éles szembenállás azóta is jellegzetes vonása nyelvünknek. Csupán a labiális *a* és az illabiális *á* ellentétében kíséri ekkor a kvantitatív különbséget minőségi is. — A szóvégi *i* korai — IX—X. századi — megrövidüléséhez a XIII. században a szóvégi *á*, *é* megrövidülése (*á* > *à*, *é* > *ë*), majd csakhamar további módosulása (*a*, *e*) társul. A XIV. század második felére kialakult magyar magánhangzó-rendszer már majdnem azonos a maival (ekkor a nyelvjárások zömét, ma ezen felül még a köz- és irodalmi nyelvet véve az összehasonlítás alapjául); az egyetlen különbség, hogy akkor még megvan a nyílt *e* hosszú párja, az *ē*. Persze nyelvjárásainkban az egyes magánhangzók között nagy megterheltségi különbségek lehetnek, egyikmásiknak fonéma-rendszere is eltérhet, az *à* hang megtartásával, az *ā* kialakításával vagy másutt a palatális labiálisok teljes hiányával. Az *i* utótagú kettőshangzók egyszerűsödése (*í* ~ *é* ~ *á*-vá) csak a XVI. században fejeződik be; e folyamat ugyan kissé megszaporítja az *á*, *é* és főleg az *í* hangok számát, csökkentve az *i̯* utótagú kettőshangzókét, nagyobb méretű változást azonban már nem okoz.

Változatlanul ilyen marad magánhangzó-rendszerünk az irodalmi nyelv megszületésének évtizedeiig, a XVI. század utolsó harmadáig. Ekkor azonban már kezd az *ē* helyet adni az *é*-nek, s a XVII. század az *ē* fonémát végleg eltünteti (egyes nyelvjárásokat kivéve), s megszaporítja az *é*-k számát. — Az egyes magánhangzók megterheltsége szempontjából az egymás mellett élő írott nyelvváltozatokban még voltak eltérések, majd a XIX. század elejére egyesült irodalmi nyelvben is történhettek kisebb változások, a magánhangzó-állomány azonban azonos marad, azzal az egyetlen kivétellel, hogy a terjedő *e*-zés nemcsak odaállította az *ë* fonéma mellé gyakori variánsnak az *e*-t, hanem az utóbbi túlsúlyra jutása is megtörtént, sőt ma már az *ë* fonéma pusztulása is fenyeget.

3. A nyelvjárások középmagyar hangtörténete persze sokkal változatosabb képet mutat. Az *í*-zés meg az *é*-zés elkülönülése ómagyar örökség, csakúgy, mint az *ö*-zés meg az *à*-zás (ez utóbbihoz társul az *ā*-zás). — Részben még ugyancsak az ómagyar korszakban indul el nyugaton, majd keleten is a nyitódó diftongusok (*i̯ë*, *ü̯ö*, *u̯o*) keletkezése (a XV. századtól), majd a záródó (*e͡i*, *o͡u*, *ö͡ü*-féle) keleti és nyugati kettőshangzók kialakulása (a XVII. századtól?). — Ugyancsak középmagyar jelenség keleten és északkeleten nagy területen az *ë* > *e* nyíltabbá válás, mely a köznyelvi kiejtés szempontjából is fontosságra vergődött; valamint nyugaton az *e* > *ę* nyíltabbá válás (XVI. sz.), Erdélyben az *o* > *a* nyíltabbá válás (XVI. sz.); nyugaton az *á* utáni *o*-zás (XVI. század), kisebb mértékben és valamivel később keleten ugyanez; nyugaton a magas nyelvállású hosszú magánhangzók megrövidülése: *í* > *i*, *ű* > *ü*, *ú* > *u* (XVII—XVIII. sz.?); keleten a hangsúlytalan szótagok záródása (kora meghatározhatatlan) vagy hasonulásos labializációja: *ë* > *ö* (XVI. századtól).

A fentiekben csak a legfontosabb nyelvjárási magánhangzó-változásokra szorítkoztunk. Természetesen ezek területenként is különféle intenzitással jelentkeznek, sőt szorosabb határaikon túlszivárogva egyes, olykor igen messze elvándorló szavakban szélesebb körben is jelentkezhetnek, s már ezzel is igen sok nyelvjárási változat keletkezik, melyekben az egyes jelenségek más-más arányban mutatkozhatnak. Azonfelül sok egyéb kevésbé fontos vagy kevésbé intenzív hangtani jelenség is hozzájárul a magánhangzókkal kapcsolatban a nyelvföldrajzi kép változatosságához.

4. Ha összehasonlítjuk a nyelvemlékes kor elejének rövidmagánhangzó-rendszerét mai irodalmi nyelvünkével, azt látjuk, hogy a két rendszer felépítése lényegesen különbözik. A honfoglalás táján mind a palatális—veláris, mind a labiális—illabiális szembeállás megvolt, de csonkán. A palatálisok közt az illabiális sor teljes volt *(i — ë — e)*, de a labiális sor egyetlen tagból állt *(ü)*, tehát labiális párja csak az *i*-nek volt. A velárisok között mindkét sor 2—2 tagból állt, a labiális sorban *(u — o)* hiányzott az alacsony nyelvállású tag, az illabiálisból *(ị — ȧ)* a középső nyelvállású. A palatális—veláris szembenállás teljes volt labialitás szempontjából is a felső nyelvállásúak között *(i — ị, ü — u)* és az alsó nyelvállásúakban *(e — ȧ)*, ellenben a középső nyelvállásúakban csak palatális illabiális—veláris labiális ellentét volt *(ë — o)*.

Mai irodalmi nyelvünkben viszont teljesen hiányzik a veláris-illabiális sor, de teljes a labiális veláris sor *(u — o — a)*, s ezek állnak szemben a változatosabb palatálisokkal. Emezek rendszere sem teljes, itt azonban az illabiálisok sora épült ki *(i — ë — e)*, viszont a labiálisok harmadik tagja hiányzik. A felső és középső nyelvállású velárisoknak tehát kettős palatális szembenállása van, egy labiális és egy illabiális *(u — ü, i; o — ö, ë)*. Tehát

honfoglaláskori				mai irodalmi			
i	*ü*	*u*	*ị*	*i*	*ü*	*u*	*ø*
ë	*ø*	*o*	*ø*	*ë*	*ö*	*o*	*ø*
e	*ø*	*ø*	*ȧ*	*e*	*ø*	*a*	*ø*

A hosszú—rövid szembenállás megvolt az ómagyarban is, de hiányzott az *ị* hosszú párja (eleinte esetleg egy-két példa még akadt rá), s a hosszú rendszer egyes tagjai *(ő, ó, ē)* az ómagyar kor során alakultak ki. Mai nyelvünknek szintén sarkalatos sajátsága a hosszú—rövid szembenállás, de az *ē* eltűntével az *e — ē* helyett *e — é* sorakozott az *ë — é* mellé, tehát minőségileg (nyelvállás szerint) különböző magánhangzók kerültek ellentétbe. Hasonló dolog történt a veláris rendszerben is, az *ȧ* eltűnése következtében az egykori *ȧ — á* szembenállás helyébe *a — á* lépett, melyben a két magánhangzó között nemcsak mennyiségi, hanem minőségi (labialitás szempontjából) különbség is van. Tehát:

i — í ü — ű u — ú (ø ø)
ë — é ö — ő o — ó (ø ø)
e — (ø) (ø ø) a — (ø) (ø) — á

5. A fontosabb magánhangzó-változások átnézete. (Nincsenek fölvéve: a szabályos illeszkedés, a szórványos elhasonulás esetei, a kétnyíltszótagos tendencia következményei, az összevonások, a kieső *l* előtti nyúlás és az *l*, *r*, *j* hatására bekövetkezett nyúlás.)

Rövid magánhangzók

hang	hangsúlyos	hangsúlytalan	szóvégi
i	*i* > *ë* (X—XIV. sz.) *i* > *ü* (X—XIII. sz.) *i* > *í* (X—XIII. sz.) N. *i* > *í* (XVI. sz.-tól)	*i* + mgh. > *j* + mgh. (óm.)	*i* > *ø* (XIII. sz.-ig)
ü	*ü* > *ö* (XIII—XIV. sz.) *ü* > *ű* (XIII. sz.-ig) N. *ü* > *ű* (XVI. sz.-tól)		*ü* > *ø* (XIII. sz.-ig)
į		*į* > *u* (XII. sz.-ig) *į* > *i* (XII. sz.-ig)	*į* > *ø* (XIII. sz.-ig)
u	*u* > *o* (XI—XIV. sz.) *u* > *ú* (XIII. sz.-ig) N. *u* > *ú* (XVI. sz.-tól)		*u* > *ø* (XIII. sz.-ig)
ë	*ë* > *e* (szórv.) *ë* > *ö* (XIII—XVI. sz.) *ë* > *é* (XIII. sz.-ig)	*ë* + mgh. > *i* + mgh. > *j* + mgh. (óm.)	*ë* > *e* (XIV. sz.) N. *ë* > *ö* (palatális labiális tőhangzó után, XIII. sz.)
o	*o* > *a* (X—XIV. sz.) N. *o* > *a* (XVI. sz.-tól) *o* > *u* (szórv.)		
ö	*ö* > *ü* (szórv.)	N. *ö* > *ë* (XVI. sz.)	
a	N. *a* > *á* (XVI—XVII. sz) N. *a* (*á* előtt) > *á*	*a* (*á* utáni szótagban) > *o* (XVI. sz.)	
e	*e* > *ẽ* (XIII. sz.-ig) *e* (*l* + dent. előtt) > *ö* (ősm., óm.)	N. *e* > *ö* (XVI. sz.)	
á	*á* > *a* (XI—XIV. sz.) *á* > *á* (XIII. sz.-ig) *á* (*l* + dent. előtt) > *o* (ősm., óm.)		

Hosszú magánhangzók

hang	hangsúlyos — hangsúlytalan	szóvégi
í	N. *í* > *i* (XVI. sz.-tól)	*í* > *i* (IX—X. sz.)
ű́	N. *ű́* > *ü* (XVI. sz.-tól)	*ű́* > *ü* (szórv.)
í̯	*í̯* > *í* (XII. sz.-ig)	
ú	N. *ú* > *u* (XVI. sz-tól)	*ú* > *u* (szórv.)
é	N. *é* > *í* (XIII. sz.-tól)	*é* > *ë* (> *e*) (XIII. sz.)
ē	*ē* > *é* (XVI-XVII. sz.)	
á	N. *á* > *a* (>N. *ao* stb.) (XVI-XVII. sz.)	*á* > *ȧ* (> *a*) (XIII. sz.)

Kettőshangzók

ɤi̯, ɤ̆i̯	*ɤi̯, ɤ̆i̯* > *í* ~ *é* > *á* (XVI. sz.-ig)	
i̯ü̯	*i̯ü̯* > *í* (XIII. sz.) ~ *é* ~ *ő* ~ *ű́* (XIV. sz. k.-ig)	
ü̯i̯	*ü̯i̯* > *ű́* (XIII. sz.-ig) ~ *ő* (XIV. sz. k.-ig)	
i̯u̯	*i̯u̯* > *í* (XIII. sz.) ~ *iu, eo* ~ *jú* (XIV. sz k.-ig)	
u̯u̯	*u̯u̯* > *ú* (XIII. sz.-ig) ~ *ó* (XIV. sz. k.-ig)	
eü̯	*eü̯* > *ő* ~ *ű́* ~ *í* ~ *é* ~ *jű́* (XIV. sz. k.-ig)	
ëü̯	*ëü̯* > *ő* ~ *ű́* ~ *í* ~ *é* ~ *jű́* (XIV. sz. k.-ig)	
ȧu̯	*ȧu* > *á* (XIII. sz.-tól) ~ *ó* ~ *ú* ~ *é* ~ *jú* (XIV. sz.-ig)	
ou̯	*ou̯* > *ó* ~ *ú* ~ *é* ~ *jú; ol* (XIV. sz.-ig)	

Irodalom

Bárczi, Htört.² 144—6, 168—70, 172—3; Uő.: NyrFüz. 4. sz.; Uő., MNyÉletr. 71, 191, 384—5.